

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η Βυζαντινοτουρκική Σύγκρουση 1071 – 1204:
Πολιτική – Στρατηγική Ανάλυση και Διδάγματα**

ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΝΤΙΛΙΟΥ (ΑΜ:1215Μ212)

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2017

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	ΣΕΛΙΔΑ
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
ΣΚΟΠΟΣ	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Α» : ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Β» : ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Γ» : ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΨΗΛΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ	29
Στρατιωτική Στρατηγική	29
- Μάχη Μαντζικέρτ	37
Οικονομική Διάσταση	65
Εσωτερική Πολιτική – Κατάσταση	74
- Κρατική Οργάνωση και Δομή	74
- Εσωτερική Νομιμοποίηση – Πολιτική Κατάσταση (Συνοχή Πολιτικού Συστήματος)	80
- Πολιτική Ιδεολογία	87
Εξωτερική Πολιτική – Διπλωματία	92
- Μάχη Μυριοκέφαλου	107
Πολιτισμός – Θρησκεία	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Δ» : ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Ε» : ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ	133
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	159

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα χίλια χρόνια της ύπαρξης της η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, βρισκόταν σχεδόν διαρκώς σε εμπόλεμη κατάσταση με κάποιον από τους γείτονές της. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, τα στρατιωτικά αποτελούσαν θέμα πρωταρχικής σημασίας για την αυτοκρατορία και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος από τις ετήσιες εισροές της, διοχετεύονταν σε στρατιωτικές δαπάνες. Πλην όμως, οι εποχές της ακμής και παρακμής στη στρατιωτική ιστορία της αυτοκρατορίας, ακολουθούν πιστά τις τύχες του κράτους, όχι μόνο από πολιτική, αλλά από κοινωνική και οικονομική σκοπιά.

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός της διατριβής είναι να παρουσιαστεί μια τεκμηριωμένη ανάλυση για την πολιτική – υψηλή στρατηγική που εφάρμοσαν οι αντίπαλες πλευρές κατά τη Βυζαντινοτουρκική σύγκρουση 1071 – 1204, την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τα αίτια της παρακμής του Βυζαντίου, που οδήγησαν στην απώλεια της κεντρικής - ανατολικής Μ. Ασίας, στην αποτυχία επανάκτησής της και εν συνεχεία στην κυρίευση της Κωνσταντινούπολης το 1204, καθώς και επωφελών διδαγμάτων, αναφορικά με την δυνατότητα ειρηνικής συμβίωσης Βυζαντινών και Τούρκων στο χώρο της Μ. Ασίας, ενδεχομένως και ευρύτερα διδάγματα διεθνούς πολιτικής και στρατηγικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Α»

ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

ΓΕΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1. Τη στιγμή του θανάτου του Βασιλείου Β΄ το 1025, η Βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειο της δεύτερης επέκτασής της. Βεβαίως περιλάμβανε λιγότερα εδάφη σε σύγκριση με την πρώτη χρονικά επέκτασή της, μισή χιλιετία νωρίτερα επί Ιουστινιανού, αλλά οι κτήσεις της δεν ήταν επικίνδυνα διασπαρμένες σε όλο το πλάτος των τριών χιλιάδων χιλιομέτρων της Μεσογείου, ο χριστιανισμός της ήταν πολύ πιο συνεκτικός και τα σύνορά της πολύ πιο συμπαγή, αφού δεν απειλούνταν από νέους και ακμαίους εχθρούς, παρά μόνο στον εναπομείναντα θύλακα της νοτιοανατολικής Ιταλίας.

2. Στο κατά κανόνα πιο επικίνδυνο ανατολικό μέτωπο, εκεί από το 1025 και μετά επικρατούσε ηρεμία, μιας και το σουνιτικό αραβικό χαλιφάτο των Αββασιδών ήταν ανίσχυρο και οι αδέξιοι προστάτες του, οι «δωδεκαδίτες» σίιτες και ακραιφνώς Πέρσες Βουγίδες βεζύρηδες, αποδυναμώνονταν όλο και περισσότερο από εσωτερικές διαφωνίες και ανταγωνιστικές δυνάμεις.¹

¹Edward N. Luttwak – Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας - (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 338-339

3. Όμως, από το 1040 περίπου, διαπιστώνεται ότι ο έλεγχος των βόρειων, ανατολικών και δυτικών συνόρων από τους Βυζαντινούς άρχισε να απειλείται πάλι. Στη βόρεια Ιταλία οι Νορμανδοί άρχισαν να καθιερώνονται ως ανεξάρτητη δύναμη. Πέρα από το Δούναβη, οι Πετσενέγκοι παρά την καθοδική τους πορεία, σταμάτησαν να παίζουν τον παραδοσιακό τους ρόλο ως υποχείρια της βυζαντινής διπλωματίας, ενώ κατά μήκος των ανατολικών συνόρων η πίεση μεγάλωνε, καθώς όλο και περισσότερα τουρκικά φύλα κινούνταν προς τα δυτικά. Το Βυζάντιο έπρεπε να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του, εάν ήθελε να μην συμβιβαστεί με τις νέες αυτές συνθήκες.²

BYZANTIO

4. Τα πρώτα σημάδια εξασθένησης του Βυζαντίου εμφανίζονται ουσιαστικά με το θάνατο του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου, στις 15 Δεκεμβρίου του 1025. Μέχρι το 1028 βασίλευσε ο αδερφός του Κωνσταντίνος Η΄ τον οποίο διαδέχτηκε ελλείψει υιών, ο γαμπρός του Ρωμανός Αργυρός (σύζυγος της μιας από τις τρεις κόρες του – της Ζωής). Το 1034 δολοφονήθηκε από τη σύζυγό του και ανέλαβε αυτοκράτορας ο Μιχαήλ Γ΄. Το 1040 η Σικελία, πλην της Μεσσήνης, πέφτει στα χέρια των Σαρακηνών και το 1041 στέφθηκε αυτοκράτορας ο Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης, ο οποίος στράφηκε εναντίον των αριστοκρατών της αυλής του παλατιού. Όταν προσπάθησε να εξαφανίσει τη Ζωή, η μοναδική στο παλάτι που προερχόταν από αυτοκρατορική οικογένεια ως ανιψιά του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου, ο λαός της Κωνσταντινούπολης εξεγέρθηκε και η πρωτεύουσα

² Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 73

αιματοκυλίσθηκε, μετρώντας πάνω από 3.000 νεκρούς. Η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας πέρασε πλέον στη Ζωή και στην αδερφή της Θεοδώρα, όμως παρά την καλή διάθεση για νοικοκύρεμα της αυτοκρατορίας, υπήρχε έντονη η ανάγκη για μια σταθερότητα στην εξουσία. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκε ο Κωνσταντίνος Θ΄, ο οποίος παντρεύτηκε τη Ζωή.

5. Με το θάνατο του Κωνσταντίνου Θ΄ και της Ζωής, το 1056 ανώτατος άρχοντας της Αυτοκρατορίας γίνεται ο Μιχαήλ ΣΤ΄ ο «Στρατιωτικός». Ενώ καθ' όλο τον 11^ο αιώνα η συνετή διακυβέρνηση συνίστατο στην επίτευξη ισορροπίας μεταξύ της διοίκησης και της στρατιωτικής αριστοκρατίας, ο Μιχαήλ ΣΤ΄ ικανοποίησε τους γραφειοκράτες και κατέτρεξε τους στρατιωτικούς. Μία μεγάλη εσωτερική κρίση ξέσπασε, ένας πραγματικός εμφύλιος μεταξύ των κρατικών λειτουργών που πλούτιζαν και των στρατηγών. Οι στρατιωτικοί δεν ανέχονταν πλέον την συνεχή εξασθένηση του στρατού, ενώ οι εχθροί της Αυτοκρατορίας προέλαυναν. Πίστευαν πως είχε έρθει η ώρα να απαλλαγούν από αυτή την αλυσίδα που συνέθεταν άχρηστοι αυτοκράτορες, υπέργηρες αυτοκράτειρες και πονηροί ευνούχοι που τους χειραγωγούσαν και να ξαναγυρίσουν στην παλιά ρωμαϊκή παράδοση, του Αυτοκράτορα Στρατηγού, που θα οδηγούσε προσωπικά τα στρατεύματά του στη νίκη.

6. Το 1057, ο Ισαάκιος Κομνηνός μπαίνει θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη, αφού με τη στρατιά της Ασίας νίκησε τη στρατιά της Ευρώπης που είχε επιστρατεύσει ο Μιχαήλ ΣΤ΄. Όμως ο πρόωρος θάνατός του από ασθένεια το 1059, στέρησε από την αυτοκρατορία την ανύψωση της

δύναμης του στρατού στα επίπεδα που βρισκόταν επί Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου και τη δυνατότητα αν κυβερνούσε για 10 - 20 χρόνια ακόμη, να κληροδοτήσει την Αυτοκρατορία ανέκτητη και ακέραια στον ανιψιό του Αλέξιο. Η τραγική επιλογή του διαδόχου του, του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, θα έφερνε την παρακμή του Βυζαντίου στο ναδίρ της. Η γραφειοκρατία έγινε πανίσχυρη καθώς ο Δούκας δεν τίμησε την στρατιωτική αριστοκρατική καταγωγή του, αφού προτίμησε τις ανέσεις της πρωτεύουσας και αμέλησε χαρακτηριστικά την προετοιμασία του στρατού για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις προκλήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος³.

7. Παρατηρούμε λοιπόν μία σημαντική εξέλιξη που δημιουργήθηκε στις αρχές του 11^{ου} αιώνα στο εσωτερικό της βυζαντινής κοινωνίας, την αναταραχή που προήλθε από τη διαμάχη ανάμεσα στους εκπροσώπους της πολιτικής γραφειοκρατίας της πρωτεύουσας και τους στρατιωτικούς μεγαλογαιοκτήμονες των επαρχιών, δηλαδή την εσωτερική κρίση που προέκυψε από την αντιπαλότητα των δύο αυτών πολιτικών πλευρών, που επεδίωκαν την επιρροή της αυτοκρατορικής αυλής, με γνώμονα τα συμφέροντά τους.

8. Κύρια επίπτωση της παραπάνω διαμάχης, αποτέλεσε η εξασθένηση των στρατιωτικών δυνάμεων, αφού ξεκίνησε η κατάργηση των θεμάτων που επανδρώνονταν από το τοπικό στοιχείο και διαφύλασσαν τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα αντικαταστάθηκαν από στρατεύματα που τα πλαισίωνε ξένο μισθοφορικό προσωπικό, χωρίς τη

³ John Julius Norwich, Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, (Αθήνα: Γκοβέστη, 1999, Β΄ Έκδοση), σ. 344-369

βυζαντινή – χριστιανική ταυτότητα και συνείδηση, με ότι αυτό συνεπάγεται για το αξιόμαχο τους.⁴

9. Πλέον των παραπάνω, πρέπει να επισημανθεί και η ένταση Ελλήνων, Σύρων και Αρμενίων στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας, λόγω της άτοπης βυζαντινής θρησκευτικής πολιτικής, που είχε σαν επιδίωξη την επιβολή δια της βίας της ένωσης των Εκκλησιών και του δόγματος της Χαλκηδόνας, στους Σύρους και Αρμένιους. Η ύπαρξη λοιπόν διαφορετικών εθνοθρησκευτικών ομάδων στις ανατολικές επαρχίες της Μ. Ασίας και η βίαιη προσπάθεια επιβολής του ελληνικού εκκλησιαστικού δόγματος σε όλο τον τοπικό πληθυσμό, οδήγησε στο ξέσπασμα εθνικιστικής και σχισματικής διαμάχης από την Αντιόχεια μέχρι τη Σεβάστεια και την Καισάρεια, δημιουργώντας αναταραχές στη διοίκηση αυτών των περιοχών και ειδικότερα εκείνων που κατοικούσαν από Σύρους και Αρμένιους.⁵

10. Παρ' όλη την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί περί το 1060, οι Βυζαντινοί προσδοκούσαν σε μια νέα εποχή σταθερότητας, τώρα που μια καινούρια ισχυρή εξουσία κυβερνούσε τα εδάφη του χαλιφάτου και σκόπευαν στην ανάπτυξη σχέσεων με το μουσουλμανικό κόσμο. Βέβαια, αυτό εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την καλή πίστη των Σελτζούκων, οι οποίοι δεν φαινόταν εκείνη την περίοδο να είχαν βλέψεις στη βυζαντινή Μ. Ασία, αλλά τους ενδιέφερε πρωτίστως η κάλυψη και προστασία της δυτικής πλευράς της επικρατείας τους.

⁴ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 63

⁵ Στο ίδιο, σ. 84

11. Με βάση αυτή τη λογική και λόγω των αμυντικών περικοπών – διάλυσης των θεμάτων - κατάρρευσης των οχυρών, η στρατηγική που είχε υιοθετηθεί ήταν η δημιουργία μιας ευρύτερης συνοριακής ζώνης που θα κάλυπτε τα αρμενικά υψίπεδα και τα εδάφη του Ευφράτη, όπου ο βυζαντινός έλεγχος θα περιοριζόταν σε ορισμένες θέσεις κλειδιά.

12. Η στρατηγική αυτή αποτυπώθηκε επακριβώς την περίοδο του Ρωμανού, ο οποίος λόγω και της προέλευσης του από την περιοχή της Μ. Ασίας, όπου η οικογένειά του διατηρούσε μεγάλη περιουσία, όπως άλλωστε και πολλές αριστοκρατικές οικογένειες που στήριζαν το θρόνο, επιδείκνυε μεγάλο ενδιαφέρον για την ασφάλεια της βυζαντινής Μ. Ασίας. Στο πλαίσιο της στρατηγικής αυτής, θεωρούσε ότι επιβαλλόταν η επανάκτηση του Χλιάτ και των γύρω από αυτό οχυρά, συμπεριλαμβανομένου και του Μαντζικέρτ, καθώς αποτελούσε το κλειδί για τους κυριότερους δρόμους εισβολής από την Αρμενία.

13. Κλείνοντας αυτή τη σύντομη αναδρομή της περιόδου πριν το 1071 για το Βυζάντιο, πρέπει να μνημονεύσουμε και το σχίσμα του 1054, μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας, που προήλθε από διαφορές στο τυπικό της λατρείας, αλλά στην ουσία τα βαθύτερα αίτια ήταν οι παπικές αξιώσεις για το πρωτείο της δικαιοδοσίας σε ολόκληρη τη χριστιανική Εκκλησία. Άμεση συνέπεια ήταν η έναρξη επιτάχυνσης της βυζαντινής πολιτικής αποξένωσης από τη Δύση.⁶

⁶ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 82-85

ΑΝΑΤΟΛΗ (ΣΕΛΤΖΟΥΚΟΙ – ΤΟΥΡΚΟΜΑΝΟΙ)

14. Στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, όλα φαίνονταν ευνοϊκά για την αυτοκρατορία, παρά το ότι οι Βυζαντινοί ζούσαν σε ένα μονίμως ασταθές στρατηγικό περιβάλλον. Όταν το έτος 1000 ο Βασίλειος Β΄ απέκτησε τον έλεγχο των αρμενικών εδαφών ανατολικά της λίμνης Βαν (που περιέχονται σήμερα στην ανατολική Τουρκία και το δυτικό Ιράν), δεν μπορούσε να γνωρίζει τίποτα για κάποιον Τογρούλ, ένα επτάχρονο τότε παιδί, εγγονό του Σελτζούκ, του πρώτου μέλους ενός Τουρκιδικού γένους Ογούζων, που προσηλυτίστηκε στο σουνιτικό Ισλάμ. Ωστόσο, το 1065, οι Σελτζούκοι είχαν εξελιχθεί υπό την ηγεσία του από μια φυλή νομάδων πολεμιστών, σε μείζονα δύναμη.⁷

15. Πιο συγκεκριμένα, το 1055 αφού κατέλαβαν τη Βαγδάτη, εγκαθίδρυσαν ένα προτεκτοράτο στο υπό κατάρρευση χαλιφάτο των Αββασιδών, χωρίς να φαίνεται όμως ότι είχαν ως τελικό στόχο το Βυζάντιο. Τα βλέμματά τους ήταν στραμμένα προς την Αίγυπτο των Φατιμιδών, που η αυτοκρατορία τους εκτεινόταν μέχρι το Χαλέπι. Ως συνεπείς σουνίτες μουσουλμάνοι, απεχθάνονταν αυτούς τους τυχάρπαστους σίιτες, οι οποίοι όχι μόνο εκπροσωπούσαν μια φρικτή αίρεση, αλλά και ένα ρήγμα στη θεμελιακή ενότητα του Ισλάμ. Ήξεραν ότι οι Φατιμίδες δεν θα ησύχαζαν μέχρι να καταλάβουν τη Βαγδάτη και οι Σελτζούκοι ήταν αποφασισμένοι να τους συντρίψουν, πριν βρουν ευκαιρία να το κάνουν. Όμως, το 1064 ο Αλπ – Αρσλάν ηγήθηκε μιας μεγάλης εκστρατείας κατά της Αρμενίας

⁷ Edward N. Luttwak, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 340

καταλαμβάνοντας την πρωτεύουσά της Άνιον, από όπου μπόρεσε να συνεχίσει ανεμπόδιστα την προέλασή του στην Ανατολία, φτάνοντας στην Καισάρεια της Καππαδοκίας και σε απόσταση εκατό μιλίων από την Άγκυρα. Το γεγονός αυτό έφερε για πρώτη φορά έντονη ανησυχία στους βυζαντινούς, ακόμη και στους κύκλους των γραφειοκρατών.⁸

16. Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι Σελτζούκοι, που δεν υπήρχαν καν ως εξουσία το 1025, μέσα σε τριάντα χρόνια είχαν γίνει κυβερνήτες μιας τεράστιας επικράτειας που περιλάμβανε τα εδάφη του σύγχρονου Ιράκ, του Ιράν και του Ουζμπεκιστάν. Από αυτή τους την ιδιότητα παρουσιάζονταν ως στρατηγική απειλή για το Βυζάντιο, ωστόσο ταυτόχρονα χωρίς να το επιδιώκουν, ήταν και σύμμαχοί του, εφόσον αντιστέκονταν στον επεκτατισμό των Φατιμιδών χαλίφηδων της Αιγύπτου.

17. Από την άλλη βέβαια απειλούσαν τις ανατολικές συνοριακές περιοχές από το βόρειο Ιράκ έως το βορειοδυτικό Ιράν, καθώς και τα καυκάσια εδάφη των Αρμενίων και των Γεωργιανών που τότε βρίσκονταν υπό βυζαντινό έλεγχο. Με την άφιξη ενός αυξανόμενου αριθμού πεινασμένων, ακτημόνων, νεοφώτιστων φυλών και πατριών Ογούζων, οι επιδρομές των συνόρων και οι βαθύτερες διεισδύσεις έγιναν συχνότερες και διαγραφόταν σαφώς η εμφάνιση μιας ολομέτωπης απειλής.

18. Ως νέοι προσήλυτοι οι Σελτζούκοι και οι Ογούζοι ή γενικότερα Τουρκομάνοι (ο όρος περικλείει τους κάθε είδους Τουρκίδες μουσουλμάνους),

⁸John Julius Norwich, Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, (Αθήνα: Γκοβέστη, 1999 - Β΄ Έκδοση), σ. 370

είχαν κίνητρο να εκπληρώσουν το θρησκευτικό καθήκον του ιερού πολέμου, να επεκτείνουν τον οίκο του Ισλάμ (Νταρ αλ – Ισλάμ), εισβάλλοντας στον οίκο του πολέμου (Νταρ αλ – Χάρμπ), μεταφέροντας τον πόλεμο στη γη των απίστων. Αλλά για τους γαζήδες (τους ιεροπολεμιστές των συνόρων), θρησκευτικό καθήκον και προσωπικό κέρδος ήταν συνυφασμένα: μπορούσαν να αποκομίσουν λάφυρα, να αιχμαλωτίσουν αμάχους για πώληση ή για να τους κρατήσουν σκλάβους ή αν σκοτώνονταν στη μάχη, να απολαύσουν την εκπλήρωση της υπόσχεσης για ένα πλουσιοπάροχο ουράνιο παράδεισο αδιάλειπτης ευδαιμονίας.

19. Ήδη από την εποχή του Τογρούλ, οι επιδρομές λεηλασίας των Ογούζων και των άλλων Τουρκομάνων ιππέων, είχαν προκαλέσει εκτεταμένες διώξεις στην ανατολική Μικρά Ασία, οι οποίες είχαν ενταθεί την περίοδο ηγεσίας του ικανότατου διαδόχου του, του Αλπ Αρσλάν (1063 – 1072). Οι Τουρκομάνοι νομάδες με επικεφαλής τους γαζήδες τους, λειτουργούσαν ως προωθημένο κλιμάκιο του σελτζουκικού επεκτατισμού.

20. Στα σύνορα δεν υπήρχε οργανωμένη άμυνα για να τους συγκρατήσει, ούτε σειρές οχυρών συνδεδεμένων με περιπολίες, αλλά μόνο οχυρωμένα σημεία άμυνας, δηλαδή περιτειχισμένες πόλεις, φρουριακά μοναστήρια και οχυρωμένα αρχοντικά των τοπικών μεγαλογαιοκτημόνων. Σε αυτό το σκηνικό είχαν δράσει επιτυχώς οι ακρίτες, Αρμένιοι ως επί των πλείστον πολεμιστές των συνόρων, βασιζόμενοι όχι τόσο στην τοπική άμυνα όσο στις γρήγορες αντεπιδρομές πέρα από τα σύνορα. Με αυτό τον τρόπο

είχαν κρατηθεί τα μικρασιατικά σύνορα επί τρεις αιώνες, απέναντι στις επιθέσεις των Αράβων.

21. Αλλά η τακτική των αντεπιδρομών δεν μπόρεσε να λειτουργήσει εναντίον νομάδων, με συνέπεια την αποτυχία συγκράτησης των τουρκομανικών επιδρομών. Ούτε οι ενέδρες ωφελούσαν, ούτε οι καταδιώξεις απ' όσες αυτοκρατορικές δυνάμεις βρίσκονταν επιτόπου, από τη στιγμή που δεν υπήρχε ιππικό κατάλληλα εξοπλισμένο για σύγκρουση, που να μπορούσε να ξεπεράσει σε ταχύτητα τους Τουρκομάνους, οι οποίοι ίππευαν ελαφρύτερα, μόνο με σύνθετο τόξο και κυρτή σπάθη.⁹

ΔΥΣΗ (ΛΑΤΙΝΟΙ – ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ)

22. Τον 11^ο αιώνα η Παποσύνη αντιμετωπίζει με επιτυχία και τη Βυζαντινή και την Γερμανική αυτοκρατορία. Η ανορθωτική αυτή προσπάθεια της Παποσύνης είναι η διαλεκτική σύνθεση στην αντίθεση: πολλά κράτη – ενιαία θρησκεία. Τον αιώνα αυτό η μεσαιωνική κοινωνία παίρνει την πλήρη μορφή της και η δυτική Ευρώπη αρχίζει να διαφέρει ριζικά από την ανατολική Ευρώπη. Ενώ στη δυτική Ευρώπη συντελείται η σύνθεση της φεουδαρχικής κοινωνίας και της λεγόμενης θεοκρατίας με παράλληλη ανάπτυξη των αντιθέτων σε αυτή σύνθεση δυνάμεων, δηλαδή του ελεύθερου εμπορίου, των πόλεων και των υποτυπωδών αστικών θεσμών, στην ανατολική Ευρώπη δεσπόζει το βυζαντινό πρότυπο κυριαρχίας, ένα αναχρονιστικό στοιχείο συγκεντρωτισμού της βυζαντινής κοινωνίας, με τις κάθετες σχέσεις αυτοκράτορα και υπηκόου. Από το 1054 έως το 1071 η Παποσύνη (ειδικά η ανανεωτική φατρία που προσπαθούσε να εξυγιάνει τα ήθη της δυτικής

⁹ Edward N. Luttwak, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 340-343

εκκλησίας και θεωρούσε τους βυζαντινούς σχισματικούς και αποστάτες), θα χρησιμοποιήσει εναντίον των Βυζαντινών τους Νορμανδούς, οι οποίοι θα προσφέρουν στους Πάπες τη στρατιωτική δύναμη που τους έλειπε μέχρι τότε και τους έκανε δέσμιους των δύο αυτοκρατοριών, της βυζαντινής και της γερμανικής.¹⁰

23. Η ιστορία των Νορμανδών της Νότιας Ιταλίας αρχίζει γύρω στο 1015, όταν ορισμένοι νεαροί Νορμανδοί προσκυνητές πείστηκαν από κάποιους Λομβαρδούς ηγέτες να υπηρετήσουν ως μισθοφόροι κατά του Βυζαντίου. Το μεταναστατευτικό ρεύμα μεγάλωνε χρόνο με το χρόνο, ωστόσο το 1053 είχαν δημιουργήσει ένα στρατό που απειλούσε την Ιταλία και την ίδια την Παπποσύνη, ειδικά μετά την μεγάλη νίκη τους στο Τσιβιτάτε της Απουλίας, απέναντι σε ένα ανώτερο στράτευμα που είχε συγκροτήσει ο ίδιος ο Πάπας Λέων Θ'. Το 1071 υπό την ηγεσία των αδερφών Ροβέρτου (γνωστός ως Ρισκάρδος, δηλ. πανούργος) και Ρογήρου, είχαν την εξουσία στην Απουλία, την Καλαβρία, τη Σικελία και με την κατάληψη του Μπάρι, έλαβε οριστικό τέλος η οποιαδήποτε μορφής βυζαντινής εξουσίας στη νότια Ιταλία και Σικελία.¹¹

24. Η βυζαντινή αυτοκρατορία παύει ουσιαστικά να υφίσταται ως οντότητα στην Ιταλία το 1071. Με την πτώση της βυζαντινής Ιταλίας, η Παπποσύνη έχει καταφέρει εκείνο που προσπαθούσε από την εποχή της Λογγοβαρδικής εισβολής, να εκδιώξει την αυτοκρατορία της Ανατολής από την Ιταλία και να αντικαταστήσει την εξουσία της με μια εξουσία που δεν θα

¹⁰ Τηλέμαχος Λούγγης, Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1989), σ. 225-227

¹¹ John Julius Norwich, Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, (Αθήνα: Γκοβέστη, 1999 - Β' Έκδοση), σ. 389

αναγνώριζε παρά μόνο αυτή του Πάπα της Ρώμης. Στην περίοδο αυτή, οι ιταλικές πόλεις αρχίζουν να δείχνουν σημάδια πλούτου. Η έλλειψη ενιαίας εξουσίας φέρνει και τη χειραφέτηση των πόλεων που θα γίνει μεγαλύτερη όσο ο Μεσαίωνας φτάνει προς το τέλος του. Αυτό συμβαίνει, γιατί η Ιταλία από κέντρο της Οικουμένης, κατέληξε να γίνει μια χώρα όπου οι ξένοι που κατέφθαναν, έρχονταν σε σύγκρουση για το ποιός θα κατακτήσει την ιδεολογική κληρονομιά της.¹²

ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Νομαδικά Φύλα (Πετσενέγκοι – Κουμάνοι)

25. Για να εξυπηρετήσει το Βυζάντιο ένας σύμμαχος, ειδικά στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων που υπήρχαν διάφοροι λαοί – εθνότητες και είχαν εγκατασταθεί διάφορα νομαδικά φύλα, έπρεπε να είναι ο ίδιος αρκετά ισχυρός ώστε να είναι αποτελεσματικός εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας, αλλά να μην συνιστά ο ίδιος απειλή. Από το 1027 και μετά οι Πετσενέγκοι, οι οποίοι αποτελούσαν συμμαχικό φύλο των Βυζαντινών, άρχισαν να αποτυγχάνουν και στους δύο τομείς. Τη χρονιά εκείνη άρχισαν να κάνουν επιδρομές στην αυτοκρατορία διασχίζοντας το Δούναβη και στα 1036 νικήθηκαν από τους Ρως του Κιέβου, δηλαδή από την ίδια δύναμη την οποία όφειλαν να ελέγχουν. Έτσι, ακόμη και οι γενναίοι αλλά αποδυναμωμένοι Πετσενέγκοι δεν μπορούσαν να είναι χρήσιμοι πλέον για την αυτοκρατορία. Οι

¹² Τηλέμαχος Λούγγης, Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1989), σ. 243.

Βυζαντινοί χρειάζονταν ένα νέο τουρκικικό φύλο για σύμμαχο στη μεγάλη στέπα και το βρήκαν στο πρόσωπο των Κουμάνων.¹³

26. Στην υπόλοιπη βαλκανική επικράτεια, με το βουλγαρικό κράτος εξαφανισμένο, υπήρχαν μόνο οι υπάκουοι Σέρβοι, η ελάσσω δύναμη των χριστιανών Μαγυάρων του νέου βασιλείου της Ουγγαρίας και οι Ρως του Γιαροσλάβου Α΄. Οι τελευταίοι βρίσκονταν στο ζενίθ της γεωγραφικής τους επέκτασης, αλλά ούτε και αυτοί συνιστούσαν βιώσιμη στρατηγική απειλή.¹⁴

Βουλγαρία

27. Με την κατάρρευση του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου το 1018, η περιοχή αποτέλεσε τμήμα του Βυζαντίου, πλην όμως τα εδάφη αυτά, από γεωγραφικής άποψης, αποτελούσαν πεδία ταραχών, εξεγέρσεων, νορμανδικών εισβολών και εκτός των Βουλγάρων κατοικούνταν από Βλάχους και Κουμάνους. Παράλληλα, ήταν διαδεδομένη και η αίρεση των Βογομίλων, που συντελούσε στην θρησκευτική αντιπαράθεση με τους Βυζαντινούς.¹⁵

Σερβία

28. Τον 11^ο αιώνα, οι Σέρβοι ζούσαν σε καθεστώς ημιφεουδαρχίας και ο χριστιανισμός είχε αρχίσει να επικρατεί σε ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού. Το ένα από τα δύο πριγκιπάτα, το ανατολικό της Ράσκα, το

¹³ Edward N. Luttwak, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 255-256

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 338-339

¹⁵ David Nicolle, Η κατάληψη του Βυζαντίου και της Ν.Α Ευρώπης 1000-1568, (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψη, 1995), σ. 23-24

οποίο ήταν και το πιο εξελιγμένο και ισχυρό από στρατιωτικής άποψης, ήταν υπό την πλήρη επιρροή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ όπως και στη Βουλγαρικά εδάφη είχε αναπτυχθεί η αίρεση των Βογομίλων.¹⁶

Ουγγαρία

29. Στις αρχές του 11^{ου} αιώνα, έγινε η στέψη του πρώτου βασιλιά της Ουγγαρίας Στεφάνου και η χώρα έγινε επίσημα χριστιανική. Το βασίλειο της Ουγγαρίας άρχισε να αποκτά φεουδαρχική δομή σε όλη τη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, αλλά οι Μαγυάροι διατήρησαν αρκετά από τα νομαδικά τους χαρακτηριστικά και στις ολιγάριθμες πόλεις του βασιλείου κατοικούσαν κυρίως Σλάβοι και γερμανικής καταγωγής άποικοι.

30. Κύριες απειλές ήταν οι Γερμανοί από τα δυτικά και οι Πετσενέγκοι, προερχόμενοι από τις ανατολικές στέπες. Το 1025, είχαν εκτείνει τα σύνορα τους μέχρι τα Καρπάθια όρη, εκμεταλλευόμενοι τη συντριπτική ήττα των Βουλγάρων από τους Βυζαντινούς και σταδιακά είχαν καταλάβει τη Βοσνία και ενσωματώσει στο βασίλειό τους την Κροατία.¹⁷

¹⁶ David Nicolle, Η κατάληψη του Βυζαντίου και της Ν.Α Ευρώπης 1000-1568, (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψη, 1995), σ. 33-34

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 6

ΧΑΡΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΤΟΥ 1070 (ΠΡΙΝ ΤΗ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Β»

ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Αν και δεν υπάρχουν όρια που να διαχωρίζουν ξεκάθαρα το διεθνές περιβάλλον που εξετάζουμε από το ευρύτερο διεθνές σύστημα, καθώς δεν υπάρχουν αυστηρές γεωγραφικές τομές, ο καθορισμός του θα γίνει για τις ανάγκες της εργασίας, κάπως αυθαίρετα και εντελώς υποκειμενικά. Έτσι, με γνώμονα τις περιοχές στις οποίες οι μεγάλες δυνάμεις (Βυζαντινοί – Δυτικοί – Τούρκοι) επεδίωκαν να ασκήσουν έλεγχο και επιρροή, θα λέγαμε ότι το «διεθνές» περιβάλλον του Βυζαντίου, απαρτίζεται από τρία (3) γεωγραφικά σύμπλοκα (υποσυστήματα), στα οποία υφίστανται δρώντες [πλην των Βυζαντινών, είναι εγκαταστημένοι λαοί – βασιλεία (Ούγγροι, Σέρβοι, κ.α), νομαδικά φύλα (Πετσενέγκοι Κουμάνοι, κ.α), Τούρκοι (Σελτζούκοι, Τουρκομάνοι, Ούζοι), Λατίνοι - Δυτικοί (Σταυροφόροι, Νορμανδοί, Ενετοί, κ.α)], οι οποίοι μέσα σε ένα καθεστώς διεθνούς αναρχίας, προσπαθούν να αποκτήσουν ισχύ και να εξισορροπήσουν την ισχύ των αντιπάλων τους, ώστε να διαφυλάξουν την ασφάλειά τους (μόνοι τους κατά βάση – αρχή της αυτοβοήθειας) και να προασπιστούν τα ζωτικά συμφέροντά τους, για την επιβίωσή τους και κατ' επέκταση για την ευημερία τους.

1. Μ. ΑΣΙΑ

α. Γεωγραφικά στοιχεία

(1) Δυτική Μ. Ασία

Οι ευρύχωρες πεδιάδες της ζώνης του Αιγαίου, που τεμαχίζονται από τις δυτικές απολήξεις του κεντρικού οροπεδίου, με κατεύθυνση από Ανατολή προς Δύση, αποτελούσαν και τις πιο εύφορες και πυκνοκατοικημένες περιοχές της Μ. Ασίας. Παράλληλα, οι ορεινές αυτές εκτάσεις οι οποίες διαχώριζαν το οροπέδιο της Μ. Ασίας από τα παράλια, αποτελούσαν μια γεωγραφική περιφέρεια που εκτεινόταν από το Δορύλαιο στα Βορειοδυτικά έως το Ικόνιο στα Νοτιοανατολικά και η οποία στην ουσία διχοτομούσε τη Μ. Ασία στο ανατολικό και δυτικό μέρος.

(2) Ανατολική Μ. Ασία

Αποτελούσε το εξωτερικό όριο, την εσχατιά δηλαδή του Βυζαντίου για πολλά χρόνια και μοιραία λόγω της ύπαρξης πόλεων με στρατηγική σημασία, η κατάληψή τους καθίστατο πρωταρχικός ΑΝΣΚ, για την απαγόρευση διεξαγωγής επιχειρήσεων προς το εσωτερικό της Μ. Ασίας.

(3) Βόρεια Μ. Ασία

Σε αντίθεση με τη Δυτική Μ. Ασία, οι παράκτιες πεδιάδες στα βόρεια ήταν στενές και η ενδοχώρα που χώριζε τις ακτές από το οροπέδιο της Ανατολίας, ήταν μια άγρια ορεινή περιοχή. Προσβάσεις στο οροπέδιο, παρείχαν οι κοιλάδες των ποταμών Άλυ, Ίρι και Λύκου.

(4) Νότια Μ. Ασία

Και εδώ, όπως και στα βόρεια, οι παραλιακές ζώνες ήταν στενές και ενώνονταν μέσω της ορεινής ενδοχώρας με το οροπέδιο της Ανατολίας.

(5) Κεντρική Μ. Ασία

Στην περιοχή δεσπόζει το κεντρικό οροπέδιο, με το Ικόνιο και την Άγκυρα να αποτελούν τις μεγάλες πόλεις και το οποίο λόγω της κεντρικής θέσης του, συνιστούσε πέρασμα από και προς όλες τις πλευρές της Μ. Ασίας.

(6) Διαπιστώνεται ότι, η Μ. Ασία χωρίζεται σε τρεις διακριτές ζώνες, τις παράκτιες πεδιάδες (βόρειες – δυτικές – νότιες), το οροπέδιο που δεσπόζει στο μέσο και τις οροσειρές που παρεμβάλλονται ανάμεσά τους. Λόγω της γεωμορφολογίας της (άνυδρες και εκτεθειμένες εκτάσεις – δύσβατα ορεινά εδάφη) και παρά το σχετικά αναπτυγμένο οδικό δίκτυο, δημιουργούσε δυσκολίες σε στρατεύματα που επιχειρούσαν να τη διασχίσουν, είτε από βόρεια προς νότια, είτε από δυτικά προς ανατολικά και αντίστροφα, τόσο για τον εισβολέα όσο και για τον αμυνόμενο.¹⁸

¹⁸ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 132-147

(7) Αναφορικά με το μικρασιατικό οροπέδιο, αυτό ήταν μια άδενδρη στέπα, που δοκιμαζόταν σκληρά το χειμώνα. Την άνοιξη όμως, η στέπα άνθιζε και πρόσφερε βοσκοτόπια για πολλά κοπάδια αιγοπροβάτων. Από αυτή την άποψη, η φύση και μορφολογία του εδάφους, αλλά και οι κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στο οροπέδιο, ευνοούσε την εγκατάσταση και διαβίωση νομαδικών φυλών. Υπό αυτό το πρίσμα, το κλίμα και η χλωρίδα του οροπεδίου ήταν παρόμοια με αυτά της Κεντρικής Ασίας, πατρίδας των Τούρκων και ταίριαζε άριστα στο νομαδικό ή τουλάχιστον στον κτηνοτροφικό τρόπο ζωής τους.

(8) Επίσης, είναι αλήθεια ότι, λόγω της γεωγραφικής θέσης και της μορφολογίας της Μ. Ασίας, ο έλεγχός της είναι σχετικά εύθραυστος, καθότι εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη διατήρηση ορισμένων πόλεων - κλειδιών, που κατέχουν κομβικές θέσεις στην περιοχή. Πόλεις όπως το Δορύλαιο, η Άγκυρα, το Ικόνιο, η Αμάσεια, η Σεβάστεια και η Καισάρεια, δεσπόζουν επί των κυρίων αξόνων του οροπεδίου. Η απώλεια ελέγχου αυτών των πόλεων, διασπά τη Μ. Ασία σε χωριστές ενότητες, οι οποίες ενδεικτικά συμπίπτουν περίπου με τα όρια των βυζαντινών θεμάτων.¹⁹

β. Δημογραφία

(1) Λόγω της ανυπαρξίας έγκυρων πηγών για τον πληθυσμό της Μικρασιατικής χερσονήσου, μπορούμε μόνο κατά εκτίμηση να υπολογίσουμε, ότι αυτός έφτανε τις παραμονές των εισβολών των

¹⁹ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 197

Σελτζούκων, στους οκτώ (8) εκατομύρια κατοίκους. Σε αντίθεση με την χερσόνησο των Βαλκανίων, στη Μ. Ασία δεν σημειώθηκαν τόσο μεγάλες μετακινήσεις λαών ή εθνοτήτων, ως την εποχή των μεταναστεύσεων των Τούρκων τον 11^ο αιώνα, καθώς μέχρι τότε η ύπαρξη της δυνατής και οργανωμένης δυναστείας των Σασσανιδών και αργότερα του χαλιφάτου, λειτουργούσε ως προστατευτική ζώνη, που χώριζε τη Μ. Ασία από την Ανατολή.²⁰

(2) Η πρώτη εμφάνιση των Τούρκων (Σελτζούκοι) χρονολογείται στα 1016 – 1017 στο Βασπουρακάν και μέσα σε μισό αιώνα κατάφεραν να ιδρύσουν μια αυτοκρατορία που απλωνόταν από το Αφγανιστάν έως την Μ. Ασία, αρχίζοντας την καταστροφή του Βυζαντίου στην περιοχή αυτή και παράλληλα την μεγάλη εθνογραφική αλλοίωση της Εγγύς Ανατολής.

(3) Οι Σελτζούκοι έφτασαν στην Μέση Ανατολή περνώντας από τις περιοχές της στέπας ανατολικά και βορειοανατολικά της Κασπίας θάλασσας, μετά τη διάλυση της τουρκικής αυτοκρατορίας στη Μογγολία, προερχόμενοι από τους Ογούζους Τούρκους, οι οποίοι κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα είχαν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους, στα βορειοανατολικά σύνορα του ισλαμικού κόσμου.

²⁰ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 45-48

(4) Ειδικότερα ο Σελτζούκ, γιός του Ντούντακ, αρχηγού της φυλής Κινίκ των Ογούζων, στα μέσα του 10^{ου} αιώνα, έχοντας προσυληπιστεί στο Μωαμεθανισμό και φερόμενος ως υπερασπιστής των συνόρων του Ισλάμ, εισήλθε στην υπηρεσία των Τούρκων Καραχανίδων, καθιερώνοντας την παρουσία τους στην πολιτική σκηνή του ισλαμικού κόσμου.

(5) Περί τα 1025, οι Σελτζούκοι διασπάστηκαν σε δύο διαφορετικές ομάδες, η πιο μεγάλη υπό την ηγεσία των Τογρούλ και Τσαγρί παρέμεινε στην υπηρεσία των Καραχανίδων και η δεύτερη υπό την ηγεσία του Αρσλάν αποσχίστηκε και εισήλθε στις τάξεις των Γαζνεβίδων στο Χουρασάν.

(6) Η δράση των Σελτζούκων του Τογρούλ και του Τσαγρί άλλαξε την ιστορία της Μέσης Ανατολής και μετέπειτα του Βυζαντίου, αφού στη μάχη του Νταντανακάν το 1040 νίκησαν του Γαζνεβίδες και εδραίωσαν την παρουσία τους στο Χουρασάν και στην ευρύτερη περιοχή των συνόρων μεταξύ Βυζαντίου και Ισλαμικού κόσμου. Μάλιστα, το 1055 επέκτειναν την εδαφική κυριαρχία τους στη Μεσοποταμία και στην Περσία κατακτώντας τη Βαγδάτη, πρωτεύουσα του χαλιφάτου.

(7) Παράλληλα οι Τουρκομάνοι, οι οποίοι δεν αναγνώριζαν την εξουσία των Σελτζούκων, επεκτάθηκαν στην περιοχή της Αρμενίας, Υπερακαυκασίας, Κουρδιστάν και Αζερμπαϊτζάν κατακλύζοντας τα ανατολικά σύνορα της Βυζαντινής Ανατολής.

(8) Από το 1042 έως το 1071, καταγράφεται μεγάλος αριθμός επιδρομών Σελτζούκων και Τουρκομάνων, ως συνέπεια της εσωτερικής κρίσης στο Βυζάντιο, οι οποίες με τον καιρό γίνονται πιο συχνές και τολμηρές, λόγω της μικρής ή μηδενικής αντίστασης από τις Βυζαντινές δυνάμεις, που λόγω της διάλυσης των εντόπιων στρατών του θέματος, της μεταφοράς δυνάμεων για την αντιμετώπιση της εισβολής των Πετσενέγων στα Βαλκάνια και της άτακτης συμπεριφοράς των μισθοφορικών στρατευμάτων, αποδυνάμωσαν τη θωράκιση των ανατολικών συνόρων της Αυτοκρατορίας.

(9) Εκτός των Ελλήνων χριστιανών, υπήρχαν Σλάβοι σε περιοχές κοντά στο Βόσπορο, Αρμένιοι στην Ανατολική Μ. Ασία (Κολώνεια – Νεοκαισάρεια), Εβραίοι σε όλη την ευρύτερη περιοχή, Γεωργιανοί και Λάζοι στις νοτιοανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου, Κούρδοι στην βορειοανατολική Μ. Ασία, Πέρσες σε όλη τη Μ. Ασία και Σύριοι στην Ανατολική Μ. Ασία.²¹

2. ΒΑΛΚΑΝΙΑ

α. Γεωγραφικά στοιχεία

(1) Το κυρίαρχο γεωγραφικό στοιχείο των Βαλκανίων είναι οι οροσειρές που κατατεμαχίζουν τη χερσόνησο. Το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων χαρακτηρίζεται από μικρές πεδιάδες, οι οποίες χωρίζονται από μεγάλους ορεινούς όγκους. Οι διαβαλκανικές γραμμές επικοινωνιών

²¹ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 73-82

διασχίζουν κατά κανόνα δύσκολα ορεινά περάσματα ή κλεισούρες. Η γεωμορφολογία αυτή είχε διπλή σημασία για το Βυζάντιο. Αφενός δυσχέραινε την επιβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας έναντι αντιτιθέμενων τοπικών κοινοτήτων και αφετέρου διευκόλυνε την άμυνα των Βαλκανίων έναντι εξωτερικών απειλών.

(2) Το βορειοανατολικό μέρος των Βαλκανίων ωστόσο έχει διαφορετική γεωμορφολογία. Στον κάτω Δούναβη ανοίγουν προς τη μεγαλύτερη πεδιάδα τους, η οποία συνδέεται μέσω χαμηλών πεδινών εκτάσεων με την επίσης μεγάλη πεδιάδα της Θράκης. Ως εκ τούτου, εχθρικά στρατεύματα μπορούσαν να προελάσουν χωρίς σημαντικά γεωγραφικά εμπόδια από τον κάτω Δούναβη μέχρι την Κωνσταντινούπολη.²²

β. Δημογραφία

(1) Από τα βόρεια και ανατολικά σύνορα, ορδές φυλών είχαν κινηθεί από το σκληρό περιβάλλον της στέπας και είχαν διεισδύσει στα Βυζαντινά εδάφη των Βαλκανίων. Οι **Πετσενέγκοι**, οι **Ούζοι** και οι **Κουμάνοι** ακολουθώντας τις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου, έφτασαν στο Δούναβη και λόγω του νομαδικού χαρακτήρα τους αποτελούσαν εναλλάξ συμμάχους των Βυζαντινών, ανάλογα κάθε φορά με την ισχύ του κάθε τουρκιδικού φύλου.

(2) Ένας σοβαρός ανταγωνιστής επιρροής στα Βαλκάνια μετά το 1150, ήταν και η **Ουγγαρία**, που έλεγχε τη Δαλματία, τη

²² Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική 6^{ος} – 11^{ος} αιώνας, (Αθήνα: Ποιότητα, 2000), σ. 66-67

Βοσνία και την Κροατία. Επίσης, κατά περιόδους είχε υπό την ηγεμονία της τους Σέρβους, οι οποίοι λόγω του νομαδικού αποτελούσαν για την περιοχή παρόμοιο πρόβλημα με αυτό των Τούρκων νομάδων στη Μ. Ασία. ²³

(3) Οι **Σέρβοι** το 1172, κατάφεραν με το Στέφανο Νεμάνια του ανατολικού πριγκιπάτου της Ράσκα, να απομακρυνθούν από την επιρροή τόσο των Βυζαντινών, όσο και των Ούγγρων που όπως προαναφέρθηκε ασκούσαν μερική – παροδική επιρροή. Αφού συνενώθηκαν με το δυτικό πριγκιπάτο της Ζέτα, ίδρυσαν το πρώτο σερβικό μεσαιωνικό κράτος, με καθαρά ορθόδοξο χαρακτήρα, μετά και την καταστολή της ισχυρής αίρεσης των Βογομίλων. ²⁴

3. ΔΥΣΗ

α. Στη Δύση, οι **Νορμανδοί** είχαν ιδρύσει ένα νέο βασίλειο στην Νότια Ιταλία και τη Σικελία, έχοντας εγκαταστήσει το κράτος τους πάνω σε βυζαντινά θεμέλια, επικεντρώνοντας τις βλέψεις τους στην ίδια την πρωτεύουσα.

β. Είναι αλήθεια ότι, οι **Νορμανδοί** δεν ήταν τόσο πολυάριθμοι όσο οι Τουρκομάνοι στην Ανατολή, αλλά οι πολιτικές βλέψεις και επιθυμίες τους, ήταν πολύ πιο φιλόδοξες στην αρχή. Δεν ήταν νομάδες που θα ικανοποιούνταν απλώς με λάφυρα και βοσκοτόπια, αλλά έλπιζαν να κατακτήσουν την ίδια την Κωνσταντινούπολη και να γίνουν κύριοι της

²³ Michael Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204*, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 329-336

²⁴ David Nicolle, *Η κατάληψη του Βυζαντίου και της Ν.Α Ευρώπης 1000-1568*, (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψη, 1995), σ. 33-34

Αυτοκρατορίας. Οπότε, από αυτή την άποψη, οι Νορμανδοί αποτελούσαν για το Βυζάντιο πολύ μεγαλύτερη απειλή, συγκριτικά με τους Τούρκους εισβολείς.

γ. Παράλληλα οι **Ενετοί**, στενά συνδεδεμένοι με την Ανατολή από το παρελθόν, είχαν κλιμακώσει την εμπορική τους επέκταση τόσο με την Κωνσταντινούπολη όσο και με άλλα εμπορικά κέντρα της Αυτοκρατορίας, επεκτείνοντας τα συμφέροντά τους έως την ανατολική Μ. Ασία, διεισδύοντας έτσι στα δρώμενα της Αυτοκρατορίας.²⁵

δ. Ειδικότερα οι Ενετοί, εκμεταλλευόμενοι την απροσπέλαστη θέση της Βενετίας, σε μια σειρά νησίδων στη μέση της λιμνοθάλασσας και χαράσσοντας σταθερή πολιτική, οικοδόμησαν μια μεγάλη εμπορική και ναυτική ισχύ. Σημαντικό ρόλο σε αυτό, έπαιξε και η ύπαρξη του περίφημου ναυστάθμου Αρσενάλε, που ιδρύθηκε το 1104 και πήρε το όνομα του από το αραβικό «νταρ αλ σινά'α». Έχοντας εξασφαλίσει τις ανατολικές ακτές της Αδριατικής, για την προστασία του στόλου τους από τους πειρατές, είχαν εδραιώσει τους εμπορικούς δεσμούς σε μεγάλο μέρος της Ανατολικής Μεσογείου.

ε. Οι Ενετοί σύντομα είχαν γίνει γνωστοί για την κλίση τους στην περιπέτεια, για το ταξιδιωτικό και φιλοπόλεμο πνεύμα, το επιχειρηματικό δαιμόνιο και την υπερηφάνεια. Μία αίσθηση εθνικής ταυτότητας όπως θα λέγαμε σήμερα, χαρακτήριζε τους Ενετούς και αποσόβησε τη Βενετία από

²⁵ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 96-98

ταξικές συγκρούσεις, οι οποίες εμφανίζονταν στην υπόλοιπη μεσαιωνική Ιταλία. Θεωρούσαν τον πόλεμο ως ένα μέσο ανάπτυξης και επέκτασης του εμπορίου τους και πραγματοποιούσαν επιχειρήσεις, μόνο εφόσον τα κέρδη και οφέλη ήταν μεγαλύτερα από το κόστος του πολέμου.

στ. Η Βενετία είχε αναδειχθεί σε μεγάλη δύναμη στο τέλος του 11^{ου} αιώνα, λόγω της ανάπτυξης μεγάλου εμπορικού και ισχυρού πολεμικού στόλου. Η επιτυχία πολλών στρατιωτικών επιχειρήσεων των Δυτικών στην Ανατολική Μεσόγειο, βασιζόταν στις μεγάλες δυνατότητες ταχείας και θαλάσσιας μεταφοράς πολεμικών ίππων. Αυτό συνέβαινε, καθώς οι Ενετοί διέθεταν κατάλληλα πλοία μεγάλου εκτοπίσματος τα οποία είχαν και τη δυνατότητα μεταφοράς μεγάλης ποσότητας πόσιμου νερού.²⁶

²⁶ David Nicolle, Η Βενετική Αυτοκρατορία 1200-1670, (Αθήνα: Αψίδα, 1996), σ. 3-6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Γ»

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΥΨΗΛΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

1. Στρατιωτική Στρατηγική

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

α. Η σταδιακή παρουσία των Τούρκων στη Μ. Ασία, στέρησε στην Αυτοκρατορία την κυριότερη πηγή **ανθρώπινου δυναμικού**. Επειδή ήταν η πολυπληθέστερη ανατολική επαρχία του Βυζαντίου, η Μ. Ασία ήταν και το μεγαλύτερο κέντρο στρατολόγησης, μετά την κυριαρχία των Σλάβων στα Βαλκάνια. Δεν είναι τυχαίο ότι, στις μεγάλες επιτυχίες εναντίον των Αράβων και των Σύρων, τα Βυζαντινά στρατεύματα απαρτίζονταν από Μικρασιάτες, των οποίων η στρατιωτική τιμή και δόξα είχε διαδοθεί μέσα από την ιστορία και τους αθάνατους θρύλους πολλών αριστοκρατικών οικογενειών της περιοχής. Εξ' ίσου σημαντική ήταν και η απώλεια του ναυτικού δυναμικού από τα παράλια της Μ. Ασίας, το οποίο μέχρι το 1070, ήταν ανεξάρτητο και στηριζόταν στο δικό του προσωπικό.²⁷

β. Ο βυζαντινός στρατός αποτελούταν από τέσσερα βασικά μέρη: Ένα μικρό κεντρικό στρατό στον οποίο περιλαμβάνονταν και οι αυτοκρατορικές μονάδες φρουράς που στάθμευε στην Κωνσταντινούπολη,

²⁷ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 358

τους στρατούς των επαρχιών, τους ξένους μισθοφόρους και τις βοηθητικές δυνάμεις που απέστειλλαν οι σύμμαχοι – κράτη πελάτες της αυτοκρατορίας.

γ. Οι **μισθοφόροι** έμελλε να αποσπάσουν από τους Βυζαντινούς στρατιώτες τον πρωταρχικό ρόλο και τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας άρχισαν να χρωματίζονται όλο και περισσότερο από την παρουσία αυτών των μισθοφόρων, συνθέτοντας ένα μωσαϊκό ποικίλων εθνών. Οι ομάδες των ξένων μισθοφορικών σωμάτων, περιλάμβαναν Νορμανδούς, Άγγλους, Ρώσους, Γεωργιανούς, Αλανούς, Αρμένιους, Πετσενέγκους, Τούρκους, Άραβες και άλλους.

δ. Η **αμφίβολη νομιμοφροσύνη** τους προς την αυτοκρατορία, βασιζόταν αποκλειστικά στην μισθοδοσία τους και σε περίπτωση αδυναμίας καταβολής μισθών από την αυτοκρατορία, οδηγούσε πολλούς μισθοφόρους είτε να αποσκιρτούν στους Σελτζούκους, είτε να οργανώνουν και να πραγματοποιούν λεηλασίες και επιδρομές εναντίον των περιοχών, για τις οποίες πληρώνονταν να προστατεύουν.²⁸

ε. Η αντιμετώπιση των Δυτικών (Νορμανδών ή Σταυροφόρων), όσες φορές ήρθαν αντιμέτωποι επί αυτοκρατορίας Αλέξιου, σχεδιαζόταν με βάση την ευρεία χρήση των τόξων, εναντίον των αλόγων και λιγότερο κατά των ιππέων τους, καθώς οι θώρακες και οι σιδερένιοι χιτώνες τους ήταν ολωσδιόλου άτρωτοι. Πράγματι το αμυντικό όπλο των Δυτικών ήταν ένας σιδερένιος χιτώνας πλεγμένος κρίκο – κρίκο. Το σίδηρο ήταν τόσο καλής

²⁸ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 67

ποιότητας, ώστε μπορούσε να αποκρούσει το βέλος, προστατεύοντας το σώμα του στρατιώτη. Ως συμπλήρωμα της πανοπλίας χρησιμοποιούσαν μια ασπίδα, όχι κυκλική αλλά επιμήκης, που ήταν πολύ πλατιά στο πάνω μέρος και είχε τριγωνική κατάληξη. Στο εσωτερικό της ήταν ελαφρώς κοίλη, ενώ η εξωτερική επιφάνεια, λεία και στιλπνή, αποκρούοντας κάθε εχθρικό βέλος.²⁹

στ. Από το 1140 επί αυτοκρατορίας Μανουήλ, ξεκίνησε μια μακροπρόθεσμη στρατιωτική **αναδιοργάνωση**, που αρχικά στόχευε στη βελτίωση του εξοπλισμού και τη δεξιότητα του ιππικού, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Αποσύρθηκαν τα φτηνά τόξα και βέλη όπως και η μικρή στρογγυλή ασπίδα, που αποτελούσαν τα παραδοσιακά βυζαντινά όπλα και αντικαταστάθηκαν με το δυτικό μακρύ δόρυ και τη μεγάλη τριγωνική ασπίδα, με την εκπαίδευση να εστιάζεται πλέον στα κονταροκτυπήματα.³⁰

ζ. Έτσι, σε αντίθεση με το ελαφρύ ιππικό που χρησιμοποιούταν επί Αλεξίου και της τακτικής προσαρμοσμένης στην αντιμετώπιση των εισβολών των τουρκικών νομαδικών φύλων αλλά και των σελτζουκικών δυνάμεων, επί Μανουήλ το βυζαντινό ιππικό επανήλθε στις τακτικές του βαρέως ιππικού, καθότι γινόταν όλο και μεγαλύτερη η απειλή από τη Δύση και μόνο με βαρύ ιππικό θα μπορούσε να αναχαιτίσει τους Νορμανδούς και τους Σταυροφόρους εάν χρειαζόταν. Οι τακτικές αυτές χαρακτηρίζονταν από τη χρήση βαρέως οπλισμένων ιππέων σε πυκνούς σχηματισμούς, με κύριο όπλο κρούσης τη λόγχη, οριζοντιωμένη κατά την επίθεση, σύμφωνα με το δυτικό τρόπο. Βέβαια, να σημειωθεί ότι τα άλογα των

²⁹ Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, (Αθήνα: Άγρα, II τόμος, Μετάφραση Σιδέρη – Αλόη, 1995), σ. 146-155

³⁰ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 413

Βυζαντινών, εισαγόμενα κυρίως από τη Συρία, δεν είχαν το βάρος και τη δύναμη των μεγαλόσωμων και γεροδεμένων πολεμικών ίππων, που διέθεταν οι ιππότες της Δύσης.³¹

η. Αναφορικά με τις **οχυρώσεις**, έχει διαπιστωθεί ότι η οχύρωση πολλών πόλεων, οι οποίες αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος αυτών, είχε παραμεληθεί πριν από τον 11^ο αιώνα, καθώς οι Βυζαντινοί δεν τη θεωρούσαν πια απαραίτητη. Η εμφάνιση των Τούρκων στη Μ. Ασία κατά τον 11^ο αιώνα, ώθησε στην επανάκτηση τειχών πολλών πόλεων (Μελιτηνής, Σωζόπολης, Ερζερούμ, κ.λ.π), κυρίως κατά τον 12ο αιώνα και επί αυτοκρατορίας Κομνηνών, οι οποίες χρησιμοποιούνταν ως σημεία στηρίγματος για την άμυνα κατά των τουρκομανικών επιδρομών, αλλά κυρίως σαν συμπαγείς βάσεις για τον έλεγχο των περιοχών, ώστε να διατηρείται η αυτοκρατορική εξουσία, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Γενικότερα όμως, δεν δόθηκε ιδιαίτερο βάρος σε νέες οχυρώσεις ή ανακατασκευές των παλαιών και μοιραία η οχύρωση των ανατολικών συνόρων έμοιαζε παραμελημένη, λόγω της αναρχίας και του εμφύλιου σπαραγμού που αναμφίβολα μονοπώλησαν την προσοχή των Βυζαντινών.³²

ΣΕΛΤΖΟΥΚΟΙ – ΤΟΥΡΚΟΜΑΝΟΙ

θ. Η δύναμη του καθεστώτος στηριζόταν πρωτίστως στο στρατό. Μετά τον Αλπ – Αρσλάν και επί κυβερνήσεως Malik – Shah, το ζωτικό μέρος του (το ιππικό το οποίο αρχικά απαριθμούσε 70.000 ιπποτοξότες και

³¹ David Nicolle, Η κατάληψη του Βυζαντίου και της Ανατολικής Ευρώπης 1000-1568, (Αθήνα: Ελευθέρη Σκέψη, 1995), σ. 15-18

³² John Haldon, Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204, (London: UCL Press, 1998), p. 233-235

μειώθηκε αργότερα για εξοικονόμηση πόρων) ήταν ένας επαγγελματικός στρατός, μισός από σκλάβους και μισός από Τουρκομάνους, οι οποίοι είχαν απαρνηθεί τα νομαδικά χαρακτηριστικά τους.

ι. Η σημασία του στρατού φαίνεται και από την ίδρυση του θεσμού του **iqta**, δηλαδή την παραχώρηση εκτάσεων σε στρατιωτικό προσωπικό, που προκλήθηκε από την επέκταση του σελτζουκικού σουλτανάτου. Ο θεσμός εισήχθη και εφαρμόσθηκε σε περιοχές που δεν ήταν γνωστές, με σκοπό να αυξηθεί η σπουδαιότητά τους, αλλά κυρίως να εγκαθιδρυθεί και να παγιωθεί η κυριαρχία των Σελτζούκων επί αυτών των εδαφών. Αυτό επιβροηθήθηκε και από την επιπλέον παραχώρηση εκτάσεων σε Τουρκομάνους νομάδες.

ια. Εκτός των παραπάνω, ένας καινοτόμος θεσμός υπήρξε και αυτός του «**shina**», ο οποίος ήταν στην ουσία η αστυνόμευση των κατοικημένων τόπων – περιοχών από ένα ένοπλο τμήμα – φρουρά, που προερχόταν από τον κανονικό στρατό και αντικαθιστούσε τις μέχρι τότε δυνάμεις τήρησης – επιβολής της εσωτερικής τάξης («**shurta**»), ανά περιοχή. Ο λόγος ήταν, η αδυναμία των **shurta** να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά κάποια εξωτερική απειλή, σε αντίθεση με το θεσμό του «**shina**», μέσω του οποίου η εκπαιδευμένη φρουρά είχε την ικανότητα να το πετύχει. Επιπρόσθετα, επειδή η φρουρά ανήκε απευθείας στον τοπικό διοικητή, υποδήλωνε με emphaticό τρόπο την εξουσία που ασκούσε ο εκάστοτε διοικητής στην περιοχή.³³

³³ Claude Cahen, Pre-Ottoman TURKEY, 1071-1330, (New York, Taplinger, 1968), p. 38-40

ιβ. Στο θέμα της **τακτικής**, οι Τούρκοι δεν παρέτασαν το στρατό τους όπως οι άλλοι λαοί, ούτε ισχύει γι' αυτούς το ομηρικό «Η ασπίδα ακουμπούσε στην ασπίδα, η περικεφαλαία στην περικεφαλαία, ο άνδρας στον άνδρα». Στους Τούρκους η δεξιά και αριστερή πτέρυγα, καθώς και το κέντρο παρατάσσονταν σε κάποια απόσταση μεταξύ τους και οι φάλαγγες έμοιαζαν σαν να έχουν διασπαστεί, με αποτέλεσμα όταν ο αντίπαλος εφορμούσε στο δεξιό ή αριστερό κέρασ, το κέντρο με όλο το μετά από αυτό στράτευμα επιτίθετο ορμητικά εναντίον του, σκορπίζοντας πανικό και σύγχυση στον επιτιθέμενο. Στη μάχη δεν χρησιμοποιούσαν πολύ το δόρυ σαν τους Δυτικούς, αλλά περικύκλωναν τον εχθρό και τον χτυπούσαν με τα τόξα, αμυνόμενοι εξ αποστάσεως. Επίσης, όταν οι Τούρκοι καταδίωκαν ή καταδιώκονταν, κτυπούσαν τον αντίπαλο πάλι με το τόξο. Μάλιστα, ήταν τόσο σπουδαίοι τοξότες, που το βέλος με τη δύναμη και την άρτια τεχνική που εκτοξευόταν, διαπερνούσε εξ' ολοκλήρου το σώμα, είτε του αλόγου είτε του ιππέα του.

ιγ. Βέβαια, οι βυζαντινοί στρατηγοί, γνωρίζοντας τα παραπάνω, παρέτασαν τις δικές του φάλαγγες με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε οι μεν Τούρκοι να ρίχνουν με τα τόξα από τα δεξιά προς την αριστερή πλευρά των βυζαντινών που προστατεύονταν με τις ασπίδες και οι δε βυζαντινοί από τα αριστερά προς τα δεξιά, όπου τα σώματα των Τούρκων έμεναν ακάλυπτα.³⁴

ιδ. Ένα σημείο το οποίο πρέπει να αναφερθεί, είναι η υπεροχή κυρίως των **Τουρκομάνων** σε **φυσική δύναμη** και αντοχή. Παρόλο

³⁴ Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, (Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 1995, II τόμος, Μετάφραση Σιδέρη – Αλόη), σ. 191-203

που δεν ήταν μεγαλόσωμοι συγκριτικά με τους Βυζαντινούς και τους βορειοευρωπαίους, η τραχιά νομαδική ζωή και η πλούσια σε πρωτεΐνη διατροφή, τους έκανε πιο ανθεκτικούς στις μεγάλες κακουχίες και τη σωματική κόπωση, που δημιουργούσαν οι συχνές μετακινήσεις, μετεγκαταστάσεις, επιδρομές και συγκρούσεις που πραγματοποιούσαν.³⁵

ΔΥΤΙΚΟΙ - ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ

ιε. Οι Δυτικοί και ειδικότερα οι Σταυροφόροι, σε θέματα οργάνωσης – εξοπλισμού - τακτικής επηρεάζονταν από φίλους και εχθρούς. Για παράδειγμα, τα τύμπανα που χρησιμοποιούσαν για την τήρηση της τάξης, οι καμπάνες μερικές φορές για την κλήση στα όπλα και τα λάβαρα στα κάρα για την ανασυγκρότηση πολιτοφυλακών, φανερώνουν ιταλικές επιδράσεις. Επίσης, η συνήθης τακτική που εφάρμοζαν κατά την προέλαση και επίσης χρησιμοποιούσαν οι Φατιμίδες της Αιγύπτου, ήταν το πεζικό να προηγείται του ιππικού και κατά την προσπέλαση να ανοίγει την παράταξή του για να εφορμήσουν οι ιππείς. Όταν τα στρατεύματα βρίσκονταν σε πορεία, το πεζικό σχημάτιζε ένα τετράγωνο γύρω από τους έφιππους, ενώ οι βαλλιστροφόροι κρατούσαν το εχθρικό ιππικό σε απόσταση. Βέβαια, λόγω της δυσκινησίας της συγκεκριμένης διάταξης, αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν την τακτική των Τούρκων αντιπάλων τους, παρατάσσοντας το ιππικό στην εξωτερική πλευρά

³⁵ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 193

του τετραγώνου που σχημάτιζε το πεζικό, καταφεύγοντας εντός αυτού όταν οι συνθήκες της μάχης το επέβαλαν.

ιστ. Στα σταυροφορικά στρατεύματα, δινόταν και αποστολές (όπως επιδρομές) που απαιτούσαν τη χρήση μόνο έφιππων δυνάμεων, οι οποίες ήταν εξοπλισμένες με ελαφρύτερους θώρακες, όπως το ελαφρύ ιππικό των Τούρκων, χωρίς όμως την ικανότητα και αποτελεσματικότητα των τούρκων ιπποτοξοτών. Μερικές φορές όμως που επιβαλλόταν η συνοδεία πεζών οπλιτών, αυτούς τους μετέφεραν στη σέλα του αλόγου, για μεγαλύτερη ταχύτητα και ευκινησία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το κύριο επιθετικό τους όπλο ήταν το βαρύ ιππικό, με αποστολή τη διάσπαση της εχθρικής παράταξης με το βάρος και την ορμή της επελάσεως και κάνοντας στροφή για να πλήξει τα νώτα.

ιζ. Όσον αφορά το πεζικό, το κύριο αμυντικό όπλο ήταν τα κοντάρια (συχνή η χρήση τους ως σάρισες), ενώ η βαλλίστρα και το τόξο, απέτρεπαν την προσέγγιση του αντιπάλου. Η εμφάνιση του σύνθετου τόξου, από ξύλο, κόκαλο ή κέρατο, αποτέλεσε σημαντική τεχνολογική καινοτομία στις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Το τυπικό σταυροφορικό πεζικό προστατευόταν από βαρύ και μακρύ έως τα πόδια αλυσιδωτό θώρακα, το οποίο όμως το καθιστούσε δυσκίνητο.³⁶

ιη. Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να εξετασθεί και αναλυθεί, η μάχη του Μαντζικέρτ, η οποία ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα

³⁶ David Nicolle, Οι Σταυροφορίες, (Αθήνα: Αψίδα, 1996), σ. 15-23

αποτελέσει κομβικό γεγονός, στη διαμόρφωση του γεωστρατηγικού χάρτη της Μικράς Ασίας.

ιθ. Μάχη Μαντζικέρτ³⁷

(1) Στρατηγικός στόχος του Ρωμανού ήταν η αποκατάσταση των αυτοκρατορικών εδαφών στη βορειοανατολική Μικρά Ασία, με σκοπό την προστασία των κατοίκων και των αυτοκρατορικών υπηκόων από επιδρομές Τουρκομάνων, καθώς και για να αποτρέψει την εγκατάλειψη και άλλων καλλιεργούμενων και φορολογούμενων εκτάσεων, καθώς μεγάλο μέρος τους ήταν ήδη ερημωμένο.

(2) Ο αντικειμενικός σκοπός του ήταν η εκδίωξη των Σελτζούκων από τα οχυρά που μόλις είχαν καταλάβει στη βορειοανατολική Μικρά Ασία, τα οποία χρησίμευαν στους Τουρκομάνους ως βάσεις για τις επιδρομές τους και διευκόλυναν τις ολοένα και βαθύτερες διεισδύσεις τους στην αυτοκρατορική επικράτεια. Ο Ρωμανός θα ανακαταλάμβανε τα οχυρά, με προτεραιότητα αυτό του Μαντζικέρτ, βόρεια της λίμνης Βαν της ανατολικής Τουρκίας, και δευτερευόντως αυτό του Χλιάτ, των οποίων η κατοχή απόκοπτε το διάδρομο εισβολής που ανοιγόταν και κατά συνέπεια απαγόρευε την εν συνεχεία επέκτασή τους είτε προς τα βόρεια παράλια, είτε προς το κεντρικό οροπέδιο, είτε προς τα νοτιοδυτικά εδάφη της Μικράς Ασίας.³⁸

(3) Το χειμώνα του 1070-1071 ο Ρωμανός

³⁷ John Haldon, Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου, (Αθήνα: Τουρίκη, 2001), σ. 187-207

³⁸ Edward N. Luttwak, Η Ύψηλη Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρίκη, 2009), σ. 343

προετοιμάστηκε λοιπόν για μια εκστρατεία εναντίον των σελτζουκικών φρουρών που είχαν εγκατασταθεί στα πρώην βυζαντινά φρούρια του Χλιάτ και του Μαντζικέρτ στην ανατολική μεθόριο. Η πρόθεσή του ήταν όπως προαναφέρθηκε, να αποκαταστήσει την παραμεθόρια άμυνα της αυτοκρατορίας όσο ήταν δυνατόν, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι είχε σκοπό να συναντήσει τον Αλπ Αρσλάν και να τον παρασύρει σε μάχη. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι τον Μάρτιο ή τον Απρίλιο του 1071, όταν πλέον οι προετοιμασίες της εκστρατείας βρίσκονταν σε αρκετά προχωρημένο στάδιο, ο αυτοκράτορας είχε προτείνει συνθήκη ειρήνης στον Τούρκο σουλτάνο, τη στιγμή που εκείνος πολιορκούσε την Έδεσσα (σημερινή Ούρφα) της Μεσοποταμίας. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης ο Αλπ Αρσλάν θα έλυνε την πολιορκία, ενώ ο αυτοκράτορας θα επέστρεφε στην εξουσία του σουλτάνου την Ιεράπολη (σημερινό Μανμπίτζ), την οποία είχαν κυριεύσει οι Βυζαντινοί κατά την προηγούμενη εκστρατεία, του 1068. Η συνθήκη με τους Βυζαντινούς θα επέτρεπε στον σουλτάνο να στρέψει την προσοχή του εναντίον των φατιμιδικών πόλεων της Συρίας και συγκεκριμένα εναντίον του Χαλεπιού, απομακρύνοντας τον από τη Μικρά Ασία και αφήνοντας τον Ρωμανό να εδραιώσει και πάλι τη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, παράλληλα πιθανώς με την οργάνωση ενός αμυντικού συστήματος για την αντιμετώπιση ή την αποτροπή των μελλοντικών επιδρομών των Τουρκομάνων. Την πρώτη πρόταση συνθήκης ακολούθησε μια δεύτερη, που έφθασε με πρεσβεία κατευθείαν στο Χαλέπι τον Μάιο. Με τη δεύτερη αυτή ο αυτοκράτορας λίγο-πολύ απειλούσε τον σουλτάνο με πόλε-

μο, εάν δεν γινόταν δεκτή η ανταλλαγή των πόλεων και δεν έφθαναν σε κάποια συμφωνία.

(4) Ο Ρωμανός είχε ήδη αφήσει την Κωνσταντινούπολη από τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο για να συγκεντρώσει τα στρατεύματά του, ώστε τη στιγμή που ο σουλτάνος δέχθηκε τη δεύτερη πρεσβεία είχε πληροφορηθεί για την προέλαση των Βυζαντινών στα αρμενικά εδάφη. Εγκαταλείποντας τις διαπραγματεύσεις του με τον κυβερνήτη του Χαλεπιού, ο Αλπ Αρσλάν στράφηκε με βιασύνη στα ανατολικά, διαβαίνοντας τον Ευφράτη με την προσωπική του φρουρά και μια μικρή μονάδα συνοδείας, για να αναλάβει τη διοίκηση των δυνάμεών του που βρίσκονταν στην Αρμενία και τη Μεσοποταμία και να αντιμετωπίσει την απειλή του Ρωμανού.

(5) Η προέλαση του αυτοκράτορα στη Μικρά Ασία σημαδεύτηκε από ορισμένα γεγονότα που επέδρασαν στην έκβαση της εκστρατείας. Πρώτον, ο Ρωμανός αποφάσισε να αφήσει πίσω το στρατηγού Νικηφόρο Βοτανειάτη, έναν ικανό αξιωματικό, τον οποίο όμως υποψιαζόταν για ενδεχόμενη προδοσία. Απεναντίας, επέλεξε τον Ανδρόνικο Δούκα, πρωτότοκο γιο του Ιωάννη Δούκα, ενός από τους αντιπάλους του για το θρόνο, ο οποίος ήταν πολύ πιθανό πως θα υπόσκαπτε την επιτυχία της επιχείρησης. Εκτός αυτού, ο Ρωμανός άρχισε προοδευτικά να κρατά αποστάσεις από τους άνδρες και τους αξιωματικούς του.

(6) Με την επιμονή του, τα μεταγωγικά και οι σκηνές

του ίδιου και της συνοδείας του, αποχωρίστηκαν από αυτά του υπόλοιπου στρατού, δείγμα ότι ο αυτοκράτορας αρνιόταν να συμμεριστεί τις κακουχίες της εκστρατείας και ενδιαφερόταν να έχει μαζί του πολυτελή υλικά και εξοπλισμό για τη δική του άνεση. Στη διάρκεια της πορείας από τον Άλυ ποταμό μέχρι τη Σεβάστεια, η φρουρά του από Γερμανούς μισθοφόρους, υπέστη περιορισμένες απώλειες από τον τοπικό πληθυσμό, τα κτήματα και τις περιουσίες του οποίου λεηλάτησε. Όταν οι Γερμανοί παραπονέθηκαν στον αυτοκράτορα, αυτός αναγκάστηκε να τους συνετίσει, απειλώντας τους ότι θα τους επιβάλει τιμωρία με τη βία, καλώντας γι' αυτό το σκοπό άλλα στρατεύματα, από αυτά που ήσαν στρατοπεδευμένα γύρω τους, ενώ στη συνέχεια τους εξαπέστειλε μακριά, από το χώρο της εκστρατείας.

(7) Μέχρι τα μέσα Ιουνίου οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν φθάσει στη Θεοδοσιούπολη (σημερινό Ερζερούμ), όπου έπρεπε να ληφθεί η απόφαση ποια κατεύθυνση θα ακολουθούσε ο στρατός και με ποιο τρόπο θα εφαρμόζε τη στρατηγική του ο αυτοκράτορας. Εκεί σημειώθηκαν διαφωνίες. Μια μερίδα στρατηγών του πρότεινε να συνεχίσει την πορεία, να προσπαθήσει να υπερκεράσει τον σουλτάνο, να μεταφέρει τον πόλεμο στο έδαφος του αντιπάλου και να τον υποχρεώσει να δώσει μάχη. Οι πληροφορίες για τον Αλπ Αρσλάν έλεγαν ότι είχε εγκαταλείψει το Χαλέπι βιαστικά, ίσως και πανικόβλητος και είχε κινηθεί πρώτα προς τη Μεσοποταμία (σημερ.Ιράκ) για να συγκεντρώσει δυνάμεις κατά των Βυζαντινών. Άλλοι, μεταξύ αυτών και οι στρατηγοί Ιωσήφ Ταρχανειώτης και Νικηφόρος Βρυέννιος, συμβούλευαν να περιμένει, να οχυρώσει τις γύρω κωμοπόλεις

ενισχύοντας τις φρουρές τους και να ερημώσει την ύπαιθρο, για να δυσκολέψει τον εφοδιασμό των Τούρκων καθώς θα πλησίαζαν. Η δεύτερη πρόταση δεν ήταν σωστή, γιατί έτσι κινδύνευε και ο ίδιος ο αυτοκρατορικός στρατός να ξεμείνει από εφόδια εάν παρέμενε για πολύ στην ίδια περιοχή, γι' αυτό δόθηκε διαταγή να ξεκινήσουν.

(8) Ο ακριβής αριθμός των δυνάμεων που είχε στη διάθεσή ο αυτοκράτορας σ' αυτή τη φάση είναι δύσκολο να υπολογιστεί, το βέβαιο πάντως είναι ότι δεν είχε απογυμνώσει την αυτοκρατορία από στρατεύματα για τις ανάγκες της εκστρατείας. Είχε αφήσει ένα απόσπασμα Βαράγγων στα ανάκτορα στην Κωνσταντινούπολη και ένα άλλο απόσπασμα Φράγκων ιπποτών στην Άβυδο, υπό τον αρχηγό τους Κρισπίνο. Επιπλέον τα στρατεύματα που βρίσκονταν στη Συρία, και ειδικότερα οι δυνάμεις υπό τη διοίκηση του δούκα της Αντιόχειας, ήταν σίγουρα υπολογίσιμα, όπως δείχνουν τα μετέπειτα γεγονότα, παρότι ορισμένες μονάδες τους είχαν αποσταλεί ως ενίσχυση στην εκστρατευτική δύναμη υπό τον αυτοκράτορα.

(9) Οι μονάδες που συνόδευαν τον αυτοκράτορα ήταν οι Φράγκοι, υπό τον Ρουσέλ ντε Μπαγιέλ που αριθμούσαν τουλάχιστον 500 άνδρες, τα πέντε τάγματα της Δύσεως περί τους 1.000 άνδρες το καθένα, τα αποσπάσματα Ογούζων (τουρκικής καταγωγής) μισθοφόρων, τα στρατεύματα από την Βουλγαρία. Υπήρχαν επίσης τα τοπικά στρατολογημένα τάγματα που υπηρετούσαν στα ανατολικά θέματα, το καθένα εκ των οποίων ήταν δυνάμειως περίπου 1000 ανδρών, αλλά

αμφιβόλου μαχητικής αξίας. Επιπλέον όλων αυτών υπήρχε και μια σημαντική δύναμη Πετσενέγκων μισθοφόρων. Το σύνολο του συγκεντρωμένου στρατού κατά προσέγγιση, **ανερχόταν σε 40.000 άνδρες, μία επαρκής δύναμη για να εξηγήσει αφενός την αυτοπεποίθηση του αυτοκράτορα και αφετέρου την ανησυχία του Τούρκου σουλτάνου για το μέγεθος της απειλής.**

(10) Το σχέδιο του αυτοκράτορα ήταν, όπως φαίνεται, να καταλάβει το Μαντζικέρτ και το Χλιατ, μια πόλη κάπως νοτιότερα, στη δυτική όχθη της λίμνης Βαν. Είχε όμως εντελώς εσφαλμένη πληροφόρηση για τις κινήσεις του Αλπ Αρσλάν και του στρατού του. Στην πραγματικότητα ο σουλτάνος δεν είχε επιστρέψει ποτέ στη Μεσοποταμία, αλλά είχε βαδίσει κατευθείαν προς τα αρμενικά σύνορα,. Από εκεί ο βεζίρης του είχε συνεχίσει προς το Αζερμπαϊτζάν, για να συγκεντρώσει και άλλα στρατεύματα, ενώ ο ίδιος, έχοντας αυξήσει καθ' οδόν τις δυνάμεις του με άλλους 10.000 ιππείς από συμμάχους και υποτελείς, έφθανε με ένα σύνολο περίπου 30.000 ιππέων. Ενώ λοιπόν ο Ρωμανός νόμιζε ότι οι Τούρκοι βρίσκονταν πολύ μακριά, εκείνοι δεν απείχαν ούτε 150 χιλιόμετρα, και οι ανιχνευτές τους παρακολουθούσαν κάθε κίνησή του.

(11) Από τη Θεοδοσιούπολη, ο αυτοκράτορας συνέχισε την πορεία του ανατολικά. Τα στρατεύματα πήραν διαταγή να συλλέξουν εφόδια αρκετά για δύο μήνες - ένας τέτοιος όγκος απαιτούσε αναγκαστικά τεράστιο αριθμό μεταγωγικών, ίσως ακόμη και αμαξών, με αποτέλεσμα να ελαττώνεται η ταχύτητα της κί-

νησής του. Μια υπολογίσιμη δύναμη Πετσενέγκων συμμάχων, ακολουθούμενη από τους Φράγκους υπό τον Ρουσέλ, έλαβε διαταγή να κινηθεί ανεξάρτητα με μεγαλύτερη ταχύτητα προς την περιοχή του Χλιάτ, την οποία ο Ρωμανός θεωρούσε το δυσκολότερο από τους δυο αντικειμενικούς του στόχους. Η αποστολή τους ήταν να συγκεντρώσουν εφόδια και ζωοτροφές, να αποτρέψουν την καταστροφή της σοδειάς από τους εχθρούς και να εξασφαλίσουν την ασφαλή διέλευση των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Ο αυτοκράτορας συνέχισε την πορεία του προς ανατολάς για να διαβεί τον Αράξη ποταμό και να συνεχίσει προς το Μαντζικέρτ.

(12) Προτού φθάσει στον πρώτο του αντικειμενικό στόχο, απέσπασε από το στρατό του άλλη μια σημαντική δύναμη υπό τον Ταρχανειώτη με αποστολή να υποστηρίξει τον Ρουσέλ για την κατάληψη του Χλιάτ. Το ίδιο τμήμα θα αναλάμβανε στη συνέχεια την επάνδρωση της φρουράς του κάστρου. Το απόσπασμα αυτό περιλάμβανε την αφρόκρεμα του στρατού, τις περισσότερες από τις καλύτερες και πιο εμπειροπόλεμες μονάδες, καθώς επίσης και ενός μεγάλου μέρους από το αρμενικό πεζικό υπό τον δούκα της Θεοδοσιούπολης. Ο στρατός που απέμενε στον Ρωμανό ήταν πλέον μικρότερος αριθμητικά σε σύγκριση με το τμήμα που είχε αποσταλεί στο Χλιάτ. Μετά την απόσπασση των δυνάμεων αυτών, ο Ρωμανός είχε κατ' εκτίμηση στη διάθεσή του 20.000 άνδρες και, ως εκ τούτου, ο στρατός του ήταν ίσως και κατώτερος αριθμητικά των Τούρκων αντιπάλων.

(13) Η απόσπαση των δυνάμεων υπό τους Ρουσέλ και Ταρχανειώτη, με την πεποίθηση ότι ο εχθρός θα εμφανιζόταν από τα νότια ή τα ανατολικά του Χλιατ και ότι βρισκόταν ακόμη σε κάποια απόσταση, αποδείχθηκε μείζον σφάλμα. Αγνοώντας την εγγύτητα της παρουσίας των σελτζουκικών δυνάμεων, που πλησίαζαν τώρα ταυτόχρονα το Μαντζικέρτ και το Χλιατ από τα ανατολικά, οι δύο Βυζαντινοί διοικητές βρέθηκαν απροσδόκητα αντιμέτωποι με κάτι που φαινόταν να είναι σημαντική εχθρική δύναμη. Η αντίδρασή των Ρουσέλ και Ταρχανειώτη ήταν να αναστρέψουν πορεία και να απομακρυνθούν με μεγάλη βιασύνη από τους Σελτζούκους, χωρίς ούτε καν να αναγνωρίσουν τη δύναμη του εχθρού, ούτε και να ενημερώσουν τον αυτοκράτορα που βρισκόταν βόρεια, σε απόσταση μόλις 70 χιλιομέτρων. Και οι δύο δυνάμεις υποχώρησαν προς τη Μελιτηνή, επί του Ευφράτη, και δεν έλαβαν καθόλου μέρος σε ό,τι διαδραματίστηκε στη συνέχεια. Αν υπήρξε προδοσία δεν το γνωρίζουμε· αυτό που μάλλον κατίσχυσε στο νου τους θα πρέπει να ήταν η συνολική αντίληψη τους για τη στρατηγική κατάσταση της στιγμής κι αυτό εξηγεί το πώς αντέδρασαν.

(14) Όποια και να ήσαν τα αίτια αυτής της απώλειας, το γεγονός ήταν ότι ο αυτοκράτορας είχε χάσει πλέον αρκετές από τις πιο αξιόμαχες και αξιόπιστες μονάδες του. Αγνοώντας τα γεγονότα στο νότο, συνέχισε την πορεία του προς το Μαντζικέρτ, οι υπερασπιστές του οποίου παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση. Η φρουρά της πόλης αφέθηκε ελεύθερη. Ο Ρωμανός στρατοπέδευσε έξω από το

φρούριο, δίπλα σε έναν παραπόταμο του Μουράτ Σου που πηγάζει από τα όρη Σουφάν Νταγ. Η πόλη ήταν κτισμένη στη βορειοδυτική άκρη μιας σχεδόν τετράγωνης έκτασης με στεπώδες, κακοτράχαλο έδαφος, που εκτείνεται για περίπου δεκαπέντε χιλιόμετρα με κατεύθυνση βορειοδυτική-νοτιοανατολική, προτού αρχίσει λίγο-λίγο να υψώνεται μέχρι τους πρόποδες του Σουφάν Νταγ, βορειοανατολικά του Χλιατ. **Την περιοχή οι Τούρκοι τη γνώριζαν άριστα, ο Ρωμανός όμως και οι διοικητές του πολύ λίγο, στοιχείο που επίσης αποδείχθηκε σημαντικό μειονέκτημα από την πλευρά των Βυζαντινών.**

(15) Μετά την παράδοση του Μαντζικέρτ στις 24 Αυγούστου, ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε ότι τμήματα του στρατού που είχαν κινηθεί νότια, προς το Χλιάτ, για την ανεύρεση εφοδίων, είχαν δεχθεί επιθέσεις από Τούρκους πολεμιστές. Ο διοικητής της δεξιάς πτέρυγας Νικηφόρος Βρυέννιος διατάχθηκε να τους καταδιώξει. Ο Βρυέννιος όμως συνειδητοποίησε ότι οι δυνάμεις του εχθρού ήσαν πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι υπολόγιζε και οι μονάδες του έπεφταν σε συνεχείς ενέδρες και κινδύνευαν να περικυκλωθούν, και ως εκ τούτου υποχρεώθηκε να επιστρέψει στο στρατόπεδο. Ο αυτοκράτορας, πιστεύοντας ακόμη ότι δεν επρόκειτο για ολόκληρο τον σελτζουκικό στρατό, έστειλε μια ισχυρότερη δύναμη υπό τον Αρμένιο Νικηφόρο Βασιλάκη, δούκα της Θεοδοσιούπολης. Ο Βασιλάκης όμως, αγνοώντας τα αξιώματα της βυζαντινής τακτικής σχετικά με τον αγώνα εναντίον νομαδικών λαών, που εφάρμοζαν την προσφιλή τους μέθοδο, αυτήν της παραπλανητικής υποχώρησης, υπέκυψε στον πειρασμό να αφήσει τις δυνάμεις του

να εμπλακούν σε ανεξέλεγκτη καταδίωξη, καθώς νόμιζε ότι οι Τούρκοι υποχωρούσαν στ' αλήθεια. Στην πραγματικότητα όμως οι Τούρκοι είχαν οργανώσει ενέδρα, με αποτέλεσμα όχι μόνο να υποστούν τα στρατεύματα του Βασιλάκη μεγάλες απώλειες και να τραπούν σε φυγή, αλλά και ο ίδιος να αιχμαλωτιστεί.

(16) Αντιλαμβανόμενος ότι οι τουρκικές δυνάμεις ήταν πολύ περισσότερες απ' όσο υπολόγιζε, αν και πάντα χωρίς να υποπτεύεται ότι ο Αλπ Αρσλάν βρισκόταν κοντά, ο Ρωμανός διέταξε ολόκληρη την αριστερή πτέρυγα να επιτεθεί στους Τούρκους και να τους εκδιώξει. Η πτέρυγα όμως αυτή είχε πλέον υποχωρήσει μέχρι τους πρόποδες των υψωμάτων που περιβάλλουν την πεδιάδα και ο Βρυένιος έμαθε επιτέλους για την κρισιμότητα της κατάστασης μόνο όταν συνάντησε στο σημείο της ενέδρας έναν τραυματία επιζώντα της διοίκησης του Βασιλάκη. Εκείνη την ώρα, περί τα μέσα μάλλον του απογεύματος, οι Τούρκοι είχαν πλέον καταφθάσει σε μεγάλους αριθμούς και εξαπέλυσαν αποφασιστική επίθεση κατά της διοίκησης του Βρυένιου προσπαθώντας να την περικυκλώσουν. Ο Βρυένιος διέταξε με ψυχραιμία τα στρατεύματά του να αναδιπλωθούν, καλύπτοντας την κίνηση αυτή με συνεχείς επελάσεις ιππικού, μια από τις οποίες έτρεψε τους Τούρκους σε αληθινή φυγή. Οι Τούρκοι όμως είχαν πλέον την πρωτοβουλία των κινήσεων και τα στρατεύματα του Βρυένιου μόλις που κατάφεραν να φθάσουν ως το στρατόπεδο. Ο Βρυένιος αναφέρεται ότι τραυματίστηκε, με δύο τουρκικά βέλη καρφωμένα στη θωράκιση της πλάτης και ένα

πλήγμα από ακόντιο στο στήθος. Παρ' όλα αυτά την επομένη ήταν και πάλι σε θέση να πολεμήσει. Ο αυτοκράτορας είχε αντιληφθεί πια ότι αντιμετώπιζε το κύριο σώμα του τουρκικού στρατού και ότι οι πληροφορίες του για τις κινήσεις του Αλπ Αρσλάν ήσαν λανθασμένες. Ο στρατός προετοιμάστηκε για γενική επίθεση, αλλά όταν παρατάχθηκε για μάχη οι Τούρκοι είχαν εξαφανιστεί στους γύρω λόφους προς τα νοτιοανατολικά. Οι ανιχνευτές που στάλθηκαν να εντοπίσουν τον εχθρό επιβεβαίωσαν ότι είχαν απομακρυνθεί και οι Βυζαντινοί επέστρεψαν άπρακτοι στο στρατόπεδο.

(17) Το ίδιο βράδυ όμως οι Τούρκοι έκαναν και πάλι αισθητή επίδειξη της ευκινησίας και της ταχύτητάς τους. Την ώρα που μερικοί Ογούζοι μισθοφόροι των Βυζαντινών βρίσκονταν έξω από το στρατόπεδο, διαπραγματευόμενοι με ντόπιους εμπόρους και μικροπωλητές, εμφανίστηκαν ξαφνικά Σελτζούκοι πολεμιστές μέσα στο μισσοκόταδο και όρμησαν σε όσους δεν τους είχαν αντιληφθεί εγκαίρως. Επήλθε πανικός, καθώς οι Ογούζοι έτρεξαν να προφυλαχθούν μέσα στο στρατόπεδο, ενώ όσοι βρίσκονταν μέσα δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν τους μεν από τους δε, αφού και οι δύο, Ογούζοι και Σελτζούκοι, ήταν παρόμοια εξοπλισμένοι και ντυμένοι, με αποτέλεσμα να νομίζουν ότι είχαν δεχθεί γενική επίθεση. Την τελευταία στιγμή οι Τούρκοι εξαφανίστηκαν και πάλι το ίδιο ξαφνικά όπως είχαν εμφανιστεί. Παρόμοιες παρενοχλήσεις επαναλήφθηκαν ολόκληρη τη νύχτα, χωρίς όμως να σημειωθεί καμία επίθεση μεγάλης κλίμακας.

(18) Την επομένη το πρωί, στις 25 Αυγούστου, ένα απόσπασμα Σελτζούκων προσπάθησε να καταλάβει την όχθη του ποταμού απέναντι από το βυζαντινό στρατόπεδο, αλλά γρήγορα εκδιώχθηκε από την αντεπίθεση του βυζαντινού πεζικού που κάλυπτε τη θέση αυτή. Αμέσως μετά έφθασε στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο πρεσβεία του χαλίφη Αλ - Μουχαλμπάν από τη Βαγδάτη με προτάσεις για διαπραγματεύσεις. Ο Ρωμανός όμως δεχόταν να συζητήσει μόνο όρους τους οποίους δεν επρόκειτο να δεχτούν με τίποτε οι Τούρκοι (μεταξύ αυτών και την άμεση αποχώρησή τους από τα αυτοκρατορικά εδάφη), γι' αυτό και οι πρέσβεις αποχώρησαν. Ίσως ο αυτοκράτορας να πίστευε, ή να πείστηκε, ότι οι διαπραγματεύσεις ήταν τέχνασμα για να χρονοτριβήσει, ώστε να φθάσουν και άλλες τουρκικές ενισχύσεις στον σουλτάνο. Εκτός αυτού όμως, και παρά την αποδυνάμωσή του, εκείνη τη στιγμή, ο βυζαντινός στρατός διατηρούσε ακόμη την εντυπωσιακή φήμη της υψηλής απόδοσης, ιδίως σε μάχες εκ παρατάξεως, όπου εκείνο που μετρούσε πάνω απ' όλα ήταν η πειθαρχία και η τάξη. Έτσι, υπήρχε γενικά η αίσθηση ότι με τα στρατεύματα που είχε συγκεντρώσει και είχε στη διάθεσή του ο αυτοκράτορας θα μπορούσε να επιφέρει αποφασιστικό κτύπημα στους Τούρκους, αρκεί να κατάφερνε να τους εφελκύσει στο πεδίο της μάχης.

(19) Το πρωί της επομένης της αναχώρησης της πρεσβείας για τη Βαγδάτη, στις 26 Αυγούστου ημέρα Παρασκευή, ο αυτοκρατορικός στρατός παρατάχθηκε για μάχη έξω από το στρατόπεδό του

και ετοιμάστηκε να προελάσει εναντίον των Τούρκων. Η αριστερή πτέρυγα, υπό τον Νικηφόρο Βρυέννιο, περιλάμβανε τα δυτικά τάγματα, τα οποία ο Βρυέννιος διοικούσε από αρκετό καιρό στην Μικρά Ασία ως δούκας της Δύσεως. Η δεξιά πτέρυγα, υπό τον Θεόδωρο Αλυάτη, αποτελούνταν από τις μονάδες της Καππαδοκίας και προφανώς από όλες τις υπόλοιπες μονάδες της Μικράς Ασίας. Το κέντρο, υπό τον ίδιο τον αυτοκράτορα, περιλάμβανε τις περισσότερες μονάδες της βασιλικής φρουράς και βαρύ πεζικό από την Αρμενία. Όσο βαρύ ιππικό είχε απομείνει στην αυτοκρατορική στρατιά (γιατί μεγάλο μέρος του είχε αποσπαστεί με τον Ταρχανειώτη) βρισκόταν στο κέντρο, ενώ οι Πετσενέγκοι και οι Ογούζοι ιπποτοξότες είχαν τοποθετηθεί στα πλευρά.

(20) Παρά την αλαζονεία και την υπεροψία που είχε επιδείξει νωρίτερα, ο Ρωμανός είχε τη φήμη σώφρονα στρατηγού και γνώριζε καλά τις τουρκικές τακτικές. Ως εκ τούτου, η οπισθοφυλακή και εφεδρεία ήσαν παραταγμένες αρκετά πίσω από την πρώτη γραμμή, ώστε να της παρέχουν υποστήριξη σε περίπτωση σύμπτυξης και να έχουν ταυτόχρονα τη δυνατότητα να αποκόπτουν όποιες μονάδες Τούρκων τυχόν επιχειρούσαν να περικυκλώσουν την κύρια δύναμη ώστε να της επιτεθούν από τα νώτα. Η εφεδρεία περιλάμβανε ορισμένες επίλεκτες μονάδες και τάγματα και έναν αριθμό Τούρκων (Πετσενέγκων ή Ογούζων) συμμάχων.

(21) Το έδαφος του πεδίου της μάχης ήταν επίπεδο και

πετρώδες και εκτεινόταν από την πόλη του Μαντζικέρτ, και το οχυρωμένο στρατόπεδο των Βυζαντινών δίπλα της, προς τα νότια και νοτιοανατολικά. Από την πόλη μέχρι τους πρόποδες των λόφων ήταν μια απόσταση 12-14 χιλιομέτρων πετρώδους στέπας με ομαλές εξάρσεις, που υψωνόταν προοδευτικά και κατέληγε σε μια σειρά από ξηρούς χείμαρρους και ρεματιές. Σε αρκετή απόσταση από τις βυζαντινές γραμμές, αλλά και αρκετά μακριά από το ανώμαλο αυτό έδαφος, ο Αλπ - Αρσλάν είχε παρατάξει τις δικές του δυνάμεις σε σχηματισμό ημισελήνου. Ο ίδιος δεν βρισκόταν στο κέντρο της παράταξης· προτιμούσε να παρακολουθεί τα γεγονότα από κάποιο υπερυψωμένο σημείο στα μετόπισθεν. Ο στρατός των Σελτζούκων ήταν χωρισμένος σε τρεις διοικήσεις (κέντρο και δύο πτέρυγες), αλλά, όπως συνέβαινε παραδοσιακά σε όλους τους στρατούς των νομάδων, η κάθε διοίκηση δεν ήταν συμπαγής: την αποτελούσαν πολλές μικρότερες υπομονάδες που μπορούσαν να δρουν ανεξάρτητα.

(22) Η στρατιωτική πρακτική του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους συνιστούσε, όταν επρόκειτο για επίθεση εναντίον ενός στρατού αποτελούμενου από ιπποτοξότες, να επιδιώκεται η εκ του συστάδην σύγκρουση με τον εχθρό όσο το δυνατόν συντομότερα, ώστε να μειώνεται στο ελάχιστο ο χρόνος στον οποίο θα ήσαν εκτεθειμένα τα φίλια στρατεύματα στις βολές των τόξων τους από μακρινή ή μέση απόσταση, και να μην υφίστανται απώλειες και φθορά. Ο βυζαντινός στρατός άρχισε λοιπόν να προελαύνει με σταθερό βήμα και με τάξη, με την εφεδρεία να τηρεί την ενδεδειγμένη απόσταση, ώστε να προστατεύει τα νώτα και τα πλευρά του κύριου

σώματος. Οι Σελτζούκοι αντίστοιχα, εξίσου πειθαρχημένοι, υποχωρούσαν με τάξη, βάλλοντας συνεχώς με τόξα και παρενοχλώντας τη βυζαντινή γραμμή. Ενώ το κέντρο τους συνέχισε να υποχωρεί αποφεύγοντας και την παραμικρή επαφή, οι δύο ακραίες πτέρυγες του τουρκικού σχηματισμού υιοθέτησαν περισσότερο επιθετική τακτική, με τους ιπποτοξότες να εξαπολύουν διαδοχικές επιθέσεις στα πλευρά των αντίστοιχων βυζαντινών πτερύγων, βάλλοντας με τόξα από κοντινή απόσταση, και στη συνέχεια να αποσύρονται. Με αυτό τον τρόπο η βυζαντινή παράταξη άρχισε να παρουσιάζει αταξία στο κέντρο, το οποίο συνέχισε να προελαύνει, ενώ οι δύο πτέρυγες καθυστερούσαν λόγω των τουρκικών επιθέσεων.

(23) Περί τα μέσα του απογεύματος το κέντρο της βυζαντινής παράταξης είχε φθάσει και είχε καταλάβει το στρατόπεδο των Σελτζούκων - το οποίο, φυσικά, βρήκε άδειο - και συνέχισε την προέλαση. Αργά το απόγευμα η ίδια διοίκηση είχε φθάσει στο ανώμαλο έδαφος στους πρόποδες των λόφων που περιέβαλαν την πεδιάδα. Οι απώλειες μέχρι τη στιγμή εκείνη φαίνεται πως ήταν αμελητέες, αλλά η κατάσταση στις δύο βυζαντινές πτέρυγες άρχισε να διαφεύγει τον έλεγχο. Ο συνεχής καταιγισμός βελών γεννούσε εκνευρισμό στους Βυζαντινούς. Περισσότερο από τον εκνευρισμό αυτό παρά από τακτική επιλογή ή συγκεκριμένη διαταγή, ορισμένες μονάδες προσπάθησαν να επιτεθούν στους ελαφρούς ιπποτοξότες και να τους προλάβουν προτού υποχωρήσουν, ώστε να τους καταστρέψουν. Οι Τούρκοι έδειξαν να διστάζουν για λίγο· περίμεναν την κα-

τάλληλη στιγμή και εφαρμόζοντας κλασικές νομαδικές τακτικές απέφευγαν τις επιθέσεις, παρασύροντας τις αυτοκρατορικές δυνάμεις σε προετοιμασμένες ενέδρες στα δύσβατα εδάφη πίσω τους.

(24) Ήταν πια σούρουπο και ο αυτοκράτορας δεν είχε καταφέρει ακόμη να συγκρουστεί με τον εχθρό. Το κέντρο δεν είχε πλέον άμεση επαφή με τις πτέρυγες, οι οποίες διατηρούσαν μόνο ευκαιρικά κάποιο σύνδεσμο με την κεντρική διοίκηση. Ο στρατός του, που είχε αφήσει το στρατόπεδο ουσιαστικά ανυπεράσπιστο και ευάλωτο σε κάθε είδους κεραυνοβόλα προσβολή από τα νώτα, κινδύνευε να ξεμείνει από εφόδια, το ίδιο και η οπισθοφυλακή. Το να συνεχίσει την προέλαση νύκτα σε δύσβατο έδαφος, κατεχόμενο από τον εχθρό, σήμαινε βέβαιη καταστροφή. Ο στρατός του ήταν ακόμη πειθαρχημένος και σε κατάσταση να αναλάβει αποστολές. Μια τακτική αναδίπλωση - παρόμοια με άλλες που είχε ο ίδιος εκτελέσει σε προηγούμενες εκστρατείες στη Μικρά Ασία - ήταν πλέον η μόνη ενδεικνυόμενη λύση.

(25) Εκείνη τη στιγμή όμως επήλθε η καταστροφή. Μόλις έδωσε τη διαταγή για υποχώρηση, και ενώ το κέντρο ξεκίνησε κανονικά την αναστροφή πορείας, στη δεξιά πτέρυγα μερικοί αξιωματικοί και στρατιώτες κατάλαβαν εσφαλμένα το σήμα της υποχώρησης ως ένδειξη ότι ο αυτοκράτορας είχε πέσει στη μάχη. Η εφεδρεία αποτελούσε το κλειδί για την επιτυχία της κίνησης αυτής, όπως συμβαίνει σε κάθε τακτική υποχώρηση, αφού οι δυνάμεις της ήταν αυτές που

θα κάλυπταν τους υποχωρούντες και θα τους έδιναν χρόνο να εκτελέσουν την αναστροφή πορείας με τάξη, χωρίς βιασύνη και χωρίς πανικό. Ο Ανδρόνικος Δούκας όμως ήταν ορκισμένος εχθρός του Ρωμανού Δ' και εσκεμμένα δεν ακολούθησε τις απαιτούμενες διαδικασίες. Αντί να σταθεί για να καλύψει το κύριο σώμα του στρατού, διέταξε τα δικά του στρατεύματα να κάνουν μεταβολή και να βαδίσουν προς το στρατόπεδο, εγκαταλείποντας τον Ρωμανό εκτεθειμένο και ευάλωτο, με τις πτέρυγες του στρατού εντελώς αποκομμένες. Οι πηγές συμφωνούν ότι η κίνηση αυτή ήταν συνειδητή προδοσία, που αποσκοπούσε να εγκαταλείψει τον Ρωμανό αιχμάλωτο στα χέρια του εχθρού ή νεκρό, ανοίγοντας έτσι το δρόμο προς το θρόνο για κάποιο από τα μέλη της οικογένειας των Δουκάδων. Πιθανώς, ήταν ο ίδιος ο Ανδρόνικος που άρχισε να διαδίδει τη φήμη ότι ο αυτοκράτορας είχε φονευθεί, ώστε να πειστεί και ο υπόλοιπος στρατός να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης.

(26) Βλέποντας τις κινήσεις αυτές της οπισθοφυλακής και την επερχόμενη σύγχυση της δεξιάς πτέρυγας των Βυζαντινών, οι Σελτζούκοι εξαπέλυσαν γενική επίθεση. Η δεξιά πτέρυγα του στρατού συνετρίβη και διαλύθηκε τρεπόμενη σε φυγή κατά μήκος της πεδιάδας. Οι στρατιώτες του αριστερού, υπό τον Βρυέννιο, φαίνεται ότι υποχωρούσαν με τάξη, ώσπου οι Τούρκοι που είχαν διαλύσει τη δεξιά πτέρυγα τους υπερφαλάγγισαν και πλήττοντάς τους από τα νώτα, τους έτρεψαν και αυτούς σε φυγή. Αντιλαμβανόμενος ο Ρωμανός τον πανικό που είχε προκληθεί από τη λανθασμένη ερμηνεία της αρχικής διαταγής σύμπτυξης, προσπάθησε να ανακαλέσει τα

στρατεύματα προς το λάβαρό του, αλλά το σήμα του αγνοήθηκε. Ακόμα και τα στρατεύματα της κεντρικής διοίκησης άρχισαν να υποχωρούν, με κάποια τάξη όπως φαίνεται, κάτω από τον αδιάκοπο καταιγισμό των τουρκικών βελών που κατέκλυζαν από παντού. Ο αυτοκράτορας, μαζί με ένα μικρό μέρος της διοίκησής του, είχε πλέον περικυκλωθεί και πολεμούσε τραυματισμένος και πεζός, όταν πια σκοτώθηκε το άλογό του, μέχρι που έπεσε αναίσθητος. Την επόμενη ημέρα, όταν οι Τούρκοι συνέλεξαν τα όπλα και τις θωρακίσεις από τους νεκρούς του πεδίου της μάχης, αναγνωρίστηκε και μεταφέρθηκε μπροστά στον σουλτάνο.

(27) Είναι γεγονός ότι ο αυτοκρατορικός στρατός είχε από πλευράς οργάνωσης και διάταξης διαλυθεί μετά την ολοήμερη αυτή μάχη, οι απώλειες όμως δεν ήταν μεγάλες. Όπως τουλάχιστον αποδεικνύεται από τα γεγονότα που ακολούθησαν, οι συνολικές απώλειες θα πρέπει να ήσαν μάλλον μικρές. Η οπισθοφυλακή και οι μονάδες της εφεδρείας υπό τον Ανδρόνικο Δούκα επέστρεψαν άθικτες στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βρυέννιος γλίτωσε επίσης με ελάχιστες απώλειες, και από τις μονάδες της αριστερής πτέρυγας, ιδίως τα τάγματα της Δύσεως αναφέρονται μόλις τον επόμενο χρόνο να πολεμούν στα Βαλκάνια με επιτυχία εναντίον των Σλάβων και των Πετσενέγκων. Από τις μονάδες της κεντρικής διοίκησης και της δεξιάς πτέρυγας, τα τάγματα της Καππαδοκίας φαίνεται ότι και αυτά αποχώρησαν με κάποια τάξη.

(28) Φαίνεται λοιπόν ότι οι πραγματικές απώλειες της

ήττας αυτής πρέπει να ήσαν περιορισμένες και να αφορούσαν κυρίως την ακολουθία του αυτοκράτορα και τη σωματοφυλακή του. Μια πιο σύγχρονη ανάλυση της μάχης εκτιμά ότι, ακόμη και αν είχε συλληφθεί αιχμάλωτο το 20% των μαχομένων τις τελευταίες ώρες προτού πέσει η νύχτα, αυτό δεν αντιπροσωπεύει περισσότερο από 10% απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες επί του συνόλου των στρατιωτών που ήσαν παρόντες πριν αρχίσει η σύγκρουση. Η σημαντικότερη απώλεια, εκτός από την αιχμαλωσία του αυτοκράτορα, φαίνεται ότι ήταν η αρπαγή του αυτοκρατορικού στρατοπέδου και των σκευοφύρων. Το στρατόπεδο που εγκαταλείφθηκε, καθώς οι μονάδες έφευγαν πανικόβλητες προς το Μαντζικέρτ, περιείχε πολλά πλούτη, με τους Τούρκους να συγκεντρώνουν τεράστιο όγκο λαφύρων μετά τη μάχη.

(29) Η εξήγηση για το περιορισμένο των απωλειών είναι απλή. Πρώτα-πρώτα, η περικύκλωση της διοίκησης του αυτοκράτορα ολοκληρώθηκε όταν είχε πέσει πλέον το σκοτάδι και η καταδίωξη δεν συνεχίστηκε πολύ πέρα από το στρατόπεδο. Δεύτερον, ενώ οι υπόλοιπες πτέρυγες της στρατιάς έτρεχαν πανικόβλητες, οι Τούρκοι ασχολήθηκαν με το κέντρο, δηλαδή τη διοίκηση του αυτοκράτορα, που μαχόταν ακόμη σθεναρά. Αυτό με τη σειρά του, και σε συνδυασμό με τις τουρκικές τακτικές κατά τη μάχη, υποδεικνύει και κάτι άλλο, ότι οι δυνάμεις των Σελτζούκων ίσως να μην ήσαν τόσο πολυάριθμες. Επιπλέον, το Μαντζικέρτ είχε φρουρά και αποτέλεσε καταφύγιο για πολλούς από τους φυγάδες. Καθώς μάλιστα οι Τούρκοι δεν

επιχείρησαν να το καταλάβουν, παρέμεινε ασφαλές καταφύγιο μέχρι και μετά την απελευθέρωση του αυτοκράτορα.

(30) Διαπιστώσεις - Συμπεράσματα

(α) Η ευρύτερη περιοχή του Μαντζικέρτ, δεν αποτελούσε το μείζον θέατρο πολέμου μεταξύ των δύο πλευρών, οι οποίες θα ήταν πιο φυσικό να πολεμούν μεταξύ τους για το κατά πιο πολύ πολύτιμο έδαφος της βορειοδυτικής Μεσοποταμίας (σημερινή ΝΑ Τουρκία). Σε κάθε περίπτωση, στρατηγική προτεραιότητα του Αλπ – Αρσλάν δεν ήταν καν να συγκρουστεί με τους Βυζαντινούς, αλλά προφανώς με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου, οι οποίοι ήταν οι πραγματικοί ανταγωνιστές για τον κυβερνήτη της Βαγδάτης. Δεδομένου ότι η πολιτική του εξουσία ως σουλτάνου μπορούσε νομίμως να εκτείνεται όσο ακριβώς και η θρησκευτική αρχή του Αβασσίδη χαλίφη, ο οποίος είχε διορίσει τον Αλπ – Αρσλάν αντιπρόσωπό του στην εξουσία, αν συντρίβονταν οι Φατιμίδες με το ετερόδοξο ισμαηλητικό δόγμα τους, τότε ο χαλίφης θα αγκάλιαζε την Αίγυπτο και ο σουλτάνος (Αλπ – Αρσλάν) θα κυβερνούσε εύφορα εδάφη με πλούσια φορολογικά έσοδα.

(β) Για τους περιορισμένους βέβαια στόχους του Ρωμανού, μια δύναμη 4.000 ανδρών θα μπορούσε πιθανότατα να είναι επαρκής, εκτός φυσικά αν ο σελτζούκος σουλτάνος Αλπ-Αρσλάν επέλεγε ανοήτως να συγκεντρώσει τις κύριες δυνάμεις του σε αυτή την ασήμαντη άκρη, ακριβώς για να αποκρούσει μια περιορισμένη επίθεση. Εντελώς άλλο πράγμα βέβαια ήταν να κινείται στην περιοχή μια στρατιά 40.000. Παρά το ότι

ο Αλπ-Αρσλάν φαίνεται ότι ετοίμαζε μεγάλης κλίμακας επίθεση εναντίον των Φατιμιδών, όταν έμαθε ότι ένας τεράστιος στρατός βάδιζε στα βουνά της βορειοανατολικής Τουρκίας, δεν ήταν δυνατόν να τον αγνοήσει.

(γ) Έτσι λοιπόν, ο Αλπ – Αρσλάν αποφάσισε να αναβάλλει τη στρατηγική επίθεση κατά της Αιγύπτου. Χωρίς αμφιβολία, θα ήταν πολιτικά επιζήμια για μια νέα δυναστεία νεοφώτιστων μουσουλμάνων να επιτίθεται σε άλλους μουσουλμάνους, όσο και αν ήταν ετερόδοξοι, αντί να υπερασπίζεται μουσουλμανικές κατακτήσεις ενάντια στην υπέρτατη χριστιανική δύναμη. Ή πάλι η κατάσταση μπορούσε να καταστεί πολιτικά επιζήμια κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο, αν επέτρεπε στο Ρωμανό να κάνει ότι θέλει χωρίς αντίσταση: υπήρχαν ακόμη πολλοί χριστιανοί και οπαδοί του Ζωροάστρη σε κοντινές περιοχές του Ιράν και ακόμη περισσότεροι χριστιανοί στον Καύκασο, οι οποίοι ενδεχομένως να εγκαρδιώνονταν από το θέαμα ενός μεγάλου στρατού που προελαύνει ανενόχλητος. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε ακόμη και να κλονίσει την πίστη νεοπροσύλητων μουσουλμάνων.

(δ) Μόλις ο Αλπ – Αρσλάν εγκατέλειψε τα σχέδια του για την Αίγυπτο και αποφάσισε να σταματήσει το Ρωμανό με τις δικές του δυνάμεις και με ένα μεγαλύτερο αριθμό Τουρκομάνων εθελοντών, φαίνεται ότι το Μαντζικέρτ θα αποτελούσε ένα πεδίο για μία εκ συναντήσεως μάχη. Στην ουσία όμως, οι Σελτζούκοι είχαν μείνει κύριοι του πεδίου της μάχης, καθώς ο Ρωμανός θεωρώντας ότι είχε εμπλακεί σε κάτι όχι μεγαλύτερο από μια επιχείρηση αστυνόμευσης, είχε διασκορπίσει τις δυνάμεις του, για να καλύψει όσο το δυνατόν περισσότερες τοποθεσίες: όπως

προαναφέρθηκε, μια αρκετά μεγάλη δύναμη υπό τη διοίκηση του νορμανδού Ουρσέλιου είχε αποσταλεί να καταλάβει το ισχυρό οχυρό Χλιάτ, στη βορειοδυτική όχθη της λίμνης Βαν. Μια δεύτερη δύναμη υπό τη διοίκηση του αρμενικής καταγωγής Ιωσήφ Ταρχανειώτη στάλθηκε για ενίσχυση του Ουρσέλιου, ενώ οι Γερμανοί σωματοφύλακες του αυτοκράτορα στάλθηκαν στα μετόπισθεν.³⁹

(ε) Το ότι άφησε ελεύθερο το Ρωμανό Διογένη, δεν ζήτησε λύτρα και εξασφαλίζοντας μόνο ένα μικρό τμήμα της Μ. Ασίας και μια γενική υπόσχεση φιλίας, καταδεικνύει ότι ο Αλπ – Αρσλάν είχε στρατηγικές προτεραιότητες που δεν προέβλεπαν την καταστροφή της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτή η ασυνήθιστη μετριοπαθής πολιτική του, εξηγείται από το γεγονός ότι όπως ο ίδιος έλεγε και υποστήριζε, η Μικρά Ασία δεν είχε τίποτα το μουσουλμανικό και ότι η Αυτοκρατορία των Βυζαντινών, ήταν μία αέναη και διηνεκής οντότητα. Επιπλέον, πίστευε πως ήταν πολύ δύσκολο να αυξήσει την ισχύ του στην περιοχή και να επιτύχει την πλήρη ανεξαρτητοποίησή της από τους Βυζαντινούς, ενώ συγχρόνως έθετε σε κίνδυνο το μεγάλο του σχέδιο, της εκστρατείας εναντίον των Φατιμιδών, για τη διεύρυνση του σελτζουκικού ελέγχου στο πλαίσιο του μουσουλμανικού κόσμου, εν ονόματι του σουνιτικού Ισλάμ και του χαλίφη της Βαγδάτης και ύστερα κατά των σουνιτικών αντιπάλων του εν ονόματι των Σελτζούκων.⁴⁰

(στ) Σχόλια επί της Τακτικής

³⁹ Edward N. Luttwak, *Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 344-346

⁴⁰ Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, 1071-1330*, (New York: Taplinger, 1968), σ. 29

1/ Πιο ασύνετη αλλά πιθανώς αναπόφευκτη ήταν η επιλογή του Ρωμανού να εμπιστευθεί στον Ανδρόνικο Δούκα, γιο και εκτελεστικό όργανο του Ιωάννη Δούκα, του πιο προφανούς πολιτικού του αντιπάλου, τη διοίκηση της οπισθοφυλακής του στρατού του.

2/ Καίριο πλεονέκτημα του διδακτέου τρόπου «μάχεσθαι» στρατών εξελιγμένων σαν το βυζαντινό, όταν έχουν να αντιμετωπίσουν την εφόρμηση ή υποχώρηση ασύντακτων μαζών, είναι ότι επιλεγμένες μονάδες μπορούν να διατηρούνται χωριστά για να εκτελέσουν από κοινού επιθέσεις, αν η μάχη εξελίσσεται ευνοϊκά, ή σε αντίθετη περίπτωση για να διασφαλίσουν την άμυνα.

3/ Η διάταξη των στρατευμάτων μπορούσε να πάρει πολλές διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες, αλλά σχεδόν πάντα περιλάμβανε πλαγιοφυλακές και οπισθοφυλακή. Τα εγχειρίδια επιμένουν στην ανάγκη για τα δύο αυτά, ακόμη και με κόστος την αποδυνάμωση του κυρίου σώματος. Η οπισθοφυλακή μπορούσε να κληθεί να προχωρήσει για να ενισχύσει κάποια επιτυχία, ή να παραμείνει στη θέση της για να συγκρατήσει τις δυνάμεις πρώτης γραμμής, αν αυτές υποχωρούσαν υπό την πίεση του εχθρού. Σε περίπτωση που ο εχθρός διαρρήγνυε την παράταξη, μόνο η οπισθοφυλακή μπορούσε να σταθεροποιήσει την κατάσταση, κλείνοντας το ρήγμα της πρώτης γραμμής, ενώ το ίδιο καλά μπορούσε να αποτρέψει αιφνίδιους πανικούς, μόνο και μόνο με την παρουσία της. Στις αποστολές περιλαμβανόταν επίσης η αναχαίτιση απόπειρας υπερφαλάγγισης, απλώνοντας το μέτωπό της πίσω από την

πρώτη γραμμή, ώστε να τους σταματά. Τέλος, παρείχε τη δυνατότητα στο στρατηγό να επέμβει στη μάχη. Ευρισκόμενος μεταξύ της πρώτης γραμμής και της οπισθοφυλακής, μπορούσε να δίνει διαταγές στην τελευταία και να κατευθύνει τη δράση της, κάτι που δεν μπορούσε να κάνει με τις εμπρός διοικήσεις που ήταν εμπλεκόμενες και το οποίο δεν έπραξε ο Ρωμανός που προωθήθηκε στην πρώτη γραμμή. Μόλις ο Ανδρόνικος Δούκας είδε ότι ο αυτοκράτορας που τόσο μισούσε, αντιμετώπιζε προβλήματα και χρειαζόταν βοήθεια, πολύ απλά απέσυρε τις δυνάμεις του και τις οδήγησε μακριά από την μάχη.⁴¹

(ζ) Επιπτώσεις – Συνέπειες

1/ Σε αντίθεση με τις κρατούσες απόψεις, η ήττα του Μαντζικέρτ δεν υπήρξε η στρατιωτική καταστροφή που διατυμπανίζεται ότι ήταν και δεν αποτέλεσε το τέλος του βυζαντινού στρατού. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος του στρατού κατάφερε να διαφύγει από το πεδίο της μάχης με μικρές σχετικά απώλειες και μάλιστα με ικανοποιητική τάξη, από διαφορετικές οδούς διαφυγής και σε διαφορετικούς χρόνους και να φτάσει σε ασφαλείς τοποθεσίες. Η πραγματική καταστροφή ήταν πολιτικής φύσεως, γιατί η αιχμαλωσία του αυτοκράτορα, επέδρασε καταλυτικά στην εικόνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας διαλύοντας τη φήμη της ως του πλέον μόνιμου και σταθερού δρώντα του πολιτικού κόσμου της εποχής. Η ταπείνωση του αυτοκρατορικού στρατού που προήλθε από το συνδυασμό προδοσίας,

⁴¹ Edward N. Luttwak, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρίκη, 2009), σ. 344-346

πανικού και αιμωπτικής φυγής και η εν συνεχεία αιχμαλωσία του Ρωμανού, κατέδειξε ότι αυτό δεν ίσχυε πλέον και ενθάρρυνε την επιθετικότητα εναντίον του βυζαντινού κράτους από τους γείτονές του.⁴²

2/ Επίσης, σημαντική ζημία υπέστη από την εσωτερική κατάσταση που επικράτησε στην αυτοκρατορία. Αν ο Ρωμανός είχε διατηρήσει το θρόνο του, θα είχε σεβαστεί τους όρους της συνθήκης που είχε υπογράψει με τον Αλπ – Αρσλάν, ο οποίος θα συνέχιζε την εκστρατεία του κατά της Αιγύπτου των Φατιμιδών. Οι Σελτζούκοι άλλωστε δεν προέβησαν σε κάποια συστηματική κίνηση στην Ανατολία μέχρι το καλοκαίρι του 1073 – δύο χρόνια μετά τη μάχη. Η άρνηση όμως του Μιχαήλ Ζ΄ να δεχθεί τους όρους της συνθήκης που είχαν υπογράψει με το Ρωμανό, τους έδωσε ένα **νόμιμο κίνητρο** και κανένας πλέον δεν μπορούσε να τους κατηγορήσει. Παράλληλα το χάος στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και η κατάρρευση του παλαιού αμυντικού συστήματος των θεμάτων, εξασφάλιζε στους Σελτζούκους ότι δεν θα συναντούσαν καμία αντίσταση.⁴³

3/ Επιπρόσθετα, οι λεηλασίες που πραγματοποίησε μεγάλο μέρος του βυζαντινού στρατού, εναντίον του πολύπαθου πληθυσμού της περιοχής, η πλειοψηφία του οποίου ήταν Αρμένιοι, με δική τους εθνική ταυτότητα και συμφέροντα, αποδείχθηκε μεσοπρόθεσμα. επιζήμια, καθώς αντί να επιβεβαιώσει την παροχή ασφάλειας στους φορολογούμενους υπηκόους της αυτοκρατορίας, ενέτεινε τη

⁴² John Haldon, Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου, (Αθήνα: Τουρική, 2001), σ. 207

⁴³ John Julius Norwich, Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, (Αθήνα: Γκοβέστη, 1999 - Β΄ Έκδοση), σ. 378

δυσaréσκεια και την εχθρική ή στην καλύτερη περίπτωση ουδέτερη στάση απέναντί της. Ο πολυάριθμος χριστιανικός πληθυσμός γύρω από τη λίμνη Βαν επρόκειτο αργότερα να παραμείνει απαθής και χωρίς κανένα στοιχείο αντίδρασης, στην κατοχή των Σελτζούκων, μη δείχνοντας καμιά νοσταλγία για τη βυζαντινή διακυβέρνηση.⁴⁴

(η) Κριτική – Συσχέτιση με Διεθνή Στρατηγική (Υψηλή – Στρατιωτική)

1/ Η απόφαση το Ρωμανού να οδηγήσει τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στην εκστρατεία εναντίον των Σελτζούκων, στη βορειο-ανατολική μεθόριο του Βυζαντίου, δεν πληρούσε τα δύο (2) από τα τέσσερα (4) βασικά κριτήρια, καθότι:

α/ Δεν απειλούνταν ζωτικά συμφέροντα του Βυζαντίου, δηλαδή δεν τίθετο θέμα επιβίωσης της αυτοκρατορίας.

β/ Τα πολιτικά / στρατηγικά οφέλη, δεν αναμένονταν μεγαλύτερα από το κόστος της πολεμικής σύγκρουσης.

2/ Τα άλλα δύο (2) κριτήρια, μπορούν να στηρίξουν την απόφασή του για την επιχείρηση, αλλά δεν επαρκούσαν για την δικαιολόγηση της επιλογής του, αφού όντως, ήταν η τελευταία λύση που είχε στη διάθεσή του (οι διαπραγματεύσεις με τον Αλπ – Αρσλάν είχαν αποτύχει),

⁴⁴ Edward N. Luttwak, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 343

ενώ θεωρούσε ότι είχε σοβαρές ελπίδες επιτυχίας, λόγω της υπεροχής του στρατού του.

3/ Οι μορφές στρατηγικής που χρησιμοποίησαν οι αντίπαλοι, για τον ψυχολογικό έλεγχο εκατέρωθεν, είναι για τον μεν Ρωμανό αυτή του εξαναγκασμού, καθώς επιδίωξη ήταν η αλλαγή του status-quo της ευρύτερης βορειο-ανατολικής μεθορίου, μέσω της επανάκτησης των πρώην βυζαντινών εδαφών, για τον δε Αλπ – Αρσλάν αυτή της αποτροπής, μέσω της εγκατάστασης ισχυρών σελτζουκικών δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή της λίμνης Βαν.

4/ Αναφορικά και σε σύγκριση με τον ιδεατό τύπο της θεωρίας νίκης του Σουν Τσου, φαίνεται πως οι Βυζαντινοί, εκτός της αρχικής συγκέντρωσης μεγάλων δυνάμεων και της πρωτοβουλίας - αιφνιδιασμού που κατάφεραν να εξασφαλίσουν έστω και προσωρινά, δεν μπόρεσαν να επιτύχουν τους λοιπούς στόχους, που θα τους οδηγούσαν στην εκπλήρωση των πολιτικών αντικειμενικών σκοπών τους. Η πληροφόρηση σχετικά με την παρουσία και τις θέσεις των Σελτζούκων ήταν ανύπαρκτη, ενώ δεν πραγματοποιήθηκε την διαχείριση της διεθνούς (Μικρά Ασίας – Συρίας) ισορροπίας ισχύος, έστω και με την προσπάθεια προσέγγισης - υποκίνησης των Φατιμιδών στην περιοχή του Χαλεπίου (ζωτική για τους Σελτζούκους), ώστε να πετύχει μέσω αυτής της διάστασης, την εξωτερική εξισορρόπηση. Αντίθετα οι Σελτζούκοι, εκτός της ταχείας συγκέντρωσης δυνάμεων, ανέλαβαν την πρωτοβουλία, πέτυχαν τον αιφνιδιασμό και την παραπλάνηση, ενώ μπόρεσαν και εφάρμοσαν, έστω και στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, την

εναλλαγή συμβατικών και ανορθόδοξων τρόπων αντιμετώπισης του αντιπάλου.

5/ Σχετικά με τις δύο βασικές προσεγγίσεις στρατηγικής, ως προς τον καταλληλότερο τρόπο δράσης, δηλαδή την άμεση και έμμεση προσέγγιση, θα λέγαμε ότι και οι δύο αντίπαλοι δεν επεδίωξαν την καταστροφή των εχθρικών δυνάμεων, που αποτελεί και το κύριο βάρος κατά την άμεση προσέγγιση. Αντιθέτως και με δεδομένο ότι οι αντίπαλοι επικέντρωσαν την πολεμική τους προσπάθεια σε δευτερεύον θέατρο επιχειρήσεων, αποφεύγοντας τον πόλεμο φθοράς, παρακάμπτοντας τα ισχυρά σημεία του αντιπάλου (δια της γραμμής ήσσονος αντιστάσεως) και χωρίς να πετύχουν σημαντικούς αντικειμενικούς σκοπούς, διαφαίνεται η υιοθέτηση εφαρμογής της έμμεσης προσέγγισης και από τους δύο αντιπάλους.⁴⁵

2. Οικονομική Διάσταση

α. Βυζαντινών

(1) Η ανάπτυξη της μεγαλογαιοκτημονικής αριστοκρατορίας, οδήγησε στην παρακμή των ελεύθερων αγροτών – στρατιωτών. Η ελεύθερη αγροτική κοινότητα υπήρξε παράγοντας πρωταρχικής οικονομικής, στρατιωτικής και κοινωνικής σημασίας, αποτελώντας τη βασική οικονομική μονάδα του φορολογικού συστήματος του

⁴⁵ Αθανάσιος Πλατιάς – Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Η Τέχνη του Πολέμου του Σουν Τσου, (Αθήνα: ΔΙΑΥΛΟΣ, 2015), σ. 31-51

Βυζαντίου. Οι ελεύθερες αυτές αγροτικές κοινότητες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ύπαρξη μιας υγιούς κοινωνικής δομής, η οποία αλλοιώθηκε σε μεγάλο βαθμό με την παρακμή των ελεύθερων αγροτών, οι οποίοι εγκατέλειψαν για διάφορους λόγους τη γη και τα δικαιώματά τους σε αυτή.⁴⁶

(2) Έτσι λοιπόν, ο θεσμός των ελεύθερων αγροτών παρήκμασε με αποτέλεσμα το κράτος να απωλέσει μεγάλο μέρος των εσόδων του, ενώ ταυτόχρονα αναδείχθηκαν οι μεγαλογαιοκτήμονες που αποτέλεσαν απειλή για την κεντρική εξουσία της αυτοκρατορίας. Οι κοινωνικές αυτές εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, παράλληλα με την σταδιακή απαλλαγή των μεγαλογαιοκτημόνων από τις φορολογικές εισφορές, στερούσαν από το κράτος έσοδα από φόρους. Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι αγρότες παρέμεναν στην κοινότητα και καλλιεργούσαν τις εκτάσεις τους, τους φόρους τους απέδιδαν στο μεγαλογαιοκτήμονα που έλεγχε ιδιοκτησιακά την περιοχή και όχι στο κράτος.⁴⁷

(3) Οι επιπτώσεις των τουρκικών κατοχών, στέρησαν λοιπόν από την Κωνσταντινούπολη τα πλούσια φορολογικά έσοδα της Μ. Ασίας. Αν και κατά την περίοδο των Κομνηνών κατεβλήθη προσπάθεια μέσω της επανάκτησης να επαναποικιστεί η περιοχή, ώστε να αρχίσει πάλι η φοροσυλλογή, δεν κατέστη εφικτό λόγω των συχνών τουρκικών επιδρομών.

(4) Όλα αυτά συνέπεσαν με την μεγάλη και ραγδαία υποτίμηση του βυζαντινού χρυσού νομίσματος, απεικονίζοντας με τον

⁴⁶ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 70-71

⁴⁷ Michael Angold, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204*, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 154

καλύτερο τρόπο την οικονομική κρίση που επέφερε η έναρξη κατάκτησης της Μ. Ασίας. Η χερσόνησος, ήταν η πλουσιότερη αγροτική και κτηνοτροφική περιφέρεια της αυτοκρατορίας και μάλιστα κάλυπτε με τα προϊόντα της τις ανάγκες της πρωτεύουσας. Επίσης, ιδιαίτερα παραγωγικά ήταν τα ορυχεία, η βιοτεχνία και το εμπόριο.⁴⁸

(5) Μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ η καθαρότητα του χρυσού νομίσματος έπεσε κατακόρυφα. Η πτώση της αξίας του το 1080 στα οκτώ καράτια χρυσού, ήταν η σοβαρότερη υποτίμηση από την εποχή που είχε καθορισθεί στα είκοσι τέσσερα καράτια. Η διατήρηση της αξίας του χρυσού νομίσματος ήταν σύνθημα για τη βυζαντινή παράδοση και θέμα κύρους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχε οικονομική ανάπτυξη την περίοδο αυτή, αφού η ανεπάρκεια του νομίσματος εξηγείται από την αδυναμία κάλυψης των πολλών συναλλαγών που προέκυπταν από την οικονομική ανάπτυξη. Σε κάθε περίπτωση, το ασφαλέστερο συμπέρασμα είναι ότι η υποτίμηση επιβλήθηκε για λόγους προϋπολογισμού και προσαρμογής στις νέες εμπορικές δραστηριότητες, χωρίς να παραβλέπουμε την κακή διαχείριση των ρευστών της αυτοκρατορίας και την εν γένει δύσκολη δημοσιονομική κατάστασή της.⁴⁹

(6) Πράγματι, επί αυτοκρατορίας Μανουήλ Κομνηνού, τα χρήματα ξοδεύονταν χωρίς κανένα πρακτικό σκοπό, τα έσοδα από τους φόρους δεν αποθηκεύονταν στα θησαυροφυλάκια, αλλά τα κατένεμε χωρίς

⁴⁸ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 359

⁴⁹ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 144-148

καμία αίσθηση ευθύνης στα μοναστήρια, στις εκκλησίες και στους Λατίνους για την υλοποίηση της εξωτερικής του πολιτικής. Ο κίνδυνος δεν ήταν προς το παρόν η οικονομική δυσχέρεια, αφού τηρούταν επαρκές απόθεμα για την αντιμετώπιση έκτακτων καταστάσεων και την πραγματοποίηση επιχειρήσεων – εκστρατειών, πλην όμως υπονομευόταν η σωστή και ορθολογική λειτουργία του δημοσιονομικού συστήματος του Βυζαντίου.

(7) Την ίδια περίπου περίοδο, επεκτείνεται το προνόμιο της πρόνοιας στο σύνολο των στρατευμάτων των βυζαντινών δυνάμεων και όχι μόνο στα επίλεκτα τμήματα που παραχωρούταν έως τότε. Αυτό σήμαινε ότι, το στρατιωτικό προσωπικό αντλούσε τα έσοδά του απευθείας από τους χωρικούς μιας περιοχής ή χωριού όπου είχαν το δικαίωμα άσκησης διοίκησης. Η πρόνοια ήταν μία νέα μορφή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, που παρεμβαλλόταν μεταξύ του κράτους και του φορολογουμένου, με αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία, αφού το προνόμιο της πρόνοιας στερούσε ένα μεγάλο μέρος των εσόδων της αυτοκρατορίας.

(8) Εξίσου αρνητική επίπτωση στην οικονομία είχε η χορήγηση γενικής απαλλαγής στους ιερείς, από την υποχρέωση καταβολής των συνηθισμένων φόρων προς το κράτος, ενώ το 1158 το μέτρο επεκτάθηκε και στα μοναστήρια της περιοχής Κωνσταντινουπόλεως. Ένα επιπλέον ευεργετικό μέτρο για την Εκκλησία, αλλά δυσμενές για την οικονομία του κράτους ήταν το γεγονός ότι μεγάλες περιουσίες της πατριαρχικής Εκκλησίας της Αγίας Σοφίας, όπου οι τίτλοι ιδιοκτησίας ήταν προβληματικοί, παραχωρήθηκαν οριστικά σε αυτήν με αυτοκρατορική επικύρωση. Το καθαρό

αποτέλεσμα ήταν ότι η Αυτοκρατορία απώλεσε μεγάλο μέρος της περιουσίας της και πολλά δικαιώματα είσπραξης φόρων από τα μοναστήρια και την Εκκλησία.

(9) Επίσης, επί αυτοκρατορίας Αλέξιου, η δυναμική είσοδος των Ενετών στο Βυζάντιο, ισχυροποίησε ως σημαντικός οικονομικός παράγοντας, τις δυνάμεις της αγοράς, οδηγώντας θεωρητικά μόνο σε μια οικονομική ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα όμως, υπονόμεισε την παλαιά σωστά ρυθμιζόμενη οικονομία, καθώς το συντεχνιακό σύστημα της Κωνσταντινούπολης δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί την αγοραστική οικονομία των Ενετών.⁵⁰

β. Σελτζούκων - Τούρκων

(1) Η οικονομία των Σελτζούκων είχε αναπτυχθεί, με την ενθάρρυνση του σουλτάνου, μέσω επανεκκίνησης της εκμετάλλευσης των εγκαταλελειμένων αγροτικών εκτάσεων. Πράγματι, σε μια ευρείας ακτίνας έκταση, από τη Καισάρεια έως τη Σεβάστεια και το Ικόνιο (σημαντικά αγροτικά κέντρα), ο πλούτος των καλλιεργήσιμων εδαφών ήταν εμφανής. Με ποτιστικά συστήματα, οργάνωναν την άρδευση στα περιβόλια και στα μεγάλα μποστανία (με βερούκοκα, αχλάδια, ροδάκινα, δαμάσκηνα, λεμόνια, αμύγδαλα και άλλα οπωροφόρα δένδρα). Ιδιαίτερη όμως έμφαση είχε δοθεί και στην αξιοποίηση των βοσκότοπων, για τις εκτροφές των ζώων. Από τα πρόβατα και τους αιγούς, παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες από μαλί.

⁵⁰ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 411-417

(2) Το εμπόριο, αποτελούσε κύριο πυλώνα της οικονομίας και το οποίο στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, παρουσιάζει αυξητικές τάσεις, λόγω του οργανωμένου δικτύου με άλλα εμπορικά κέντρα γειτονικών περιοχών. Χαρακτηριστικό της ανόδου του εμπορίου, είναι και η κατασκευή της νέας μεγάλης κεντρικής αγοράς (bazaar) στην πρωτεύουσα Ικόνιο, το 1201.

(3) Η θέση φυσικά του σουλτανάτου, είχε και τη δική της συνεισφορά στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η Σεβάστεια για παράδειγμα, αποτελούσε κομβικό σημείο, καθώς εκεί συναντούσαν όλα τα κύρια εμπορικά δρομολόγια, που διέσχιζαν τη Μικρά Ασία από ανατολικά προς δυτικά ή από νότια προς βόρεια (από τη Μαύρη Θάλασσα προς τη Συρία και Μεσοποταμία).

(4) Εκτός από τις εμπορικές σχέσεις με τους ανατολικούς και νότιους γείτονες λόγω ομοθησκείας, είχαν αναπτυχθεί και δεσμοί με τους Ενετούς, τους ειδήμονες του εμπορίου, οι οποίοι ως αντίπαλοι – ανταγωνιστές των Βυζαντινών, είχαν επιδείξει υπερβολική προθυμία να οικοδομήσουν μια άμεση και επικερδή εμπορική σχέση με τους Σελτζούκους. Αυτό γινόταν είτε μέσω της Αντάλειας από τις νότιες ακτές, είτε μέσω του βόρειου δρομολογίου (από Μαύρη Θάλασσα).

(5) Η σταδιακή άνοδος του εμπορίου και εν γένει της οικονομίας του σελτζουκικού σουλτανάτου, φαίνεται και από την νομισματική εξέλιξη. Όταν εισέβαλαν στην Μικρά Ασία, δεν υπήρχε κάποιο νόμισμα, εκτός

αυτού που χρησιμοποιούσε ο βυζαντινός πληθυσμός που κατοικούσε στις περιοχές κατάκτησης. Η πρώτη κοπή νομίσματος έγινε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, επί του σουλτάνου Μασούντ, ήταν χάλκινο και χρησιμοποιούταν μέχρι το 1150, μόνο για τις εσωτερικές συνδιαλλαγές. Από την περίοδο αυτή, εμφανίζεται το ασημένιο νόμισμα (επί Κιλίτζ – Αρσλάν), γεγονός που σηματοδοτεί το άνοιγμα ή την επαναλειτουργία των ορυχείων, ενώ λίγο μετά την περίοδο που εξετάζουμε, στις εμπορικές συνδιαλλαγές χρησιμοποιούνται και χρυσά κέρματα, καταδεικνύοντας τη δυναμική της οικονομίας των Σελτζούκων.

(6) Τέλος, η οικονομία των Σελτζούκων, στηριζόταν και στη συλλογή φόρων από το πληθυσμό που διαβιούσε στις περιοχές που κατείχαν, οι οποίοι ενισχύονταν και από τις κατασχέσεις περιουσίας της Βυζαντινής Εκκλησίας, μεγάλο μέρος των οποίων προοριζόταν για την κάλυψη αναγκών συντήρησης των στρατευμάτων τους (μισθοί, εξοπλισμός, επιμελητεία, κ.λ.π). Ειδικότερα, η κατοχή γης διακρινόταν από τη μία πλευρά σε ιδιωτική ή κρατική (με δύο επιπλέον υποδιαιρέσεις, σε αμιγώς κρατική και σε αυτή στην οποία το κράτος είχε και αυτό δικαιώματα) και από την άλλη σε μουσουλμανική (ισλαμική) ή γηγενή ιδιοκτησία (του πληθυσμού, κυρίως χριστιανών που κατοικούσαν πριν την εισβολή των Σελτζούκων). Η επιβολή φόρου για την πρώτη κατηγορία (*iqta*) επιβαλόταν τόσο στους κατόχους ιδιώτες, όσο και στους κατόχους γης που είχε και το κράτος δικαιώματα, ενώ στη δεύτερη, σύμφωνα με τον κλασικό Ισλαμικό νόμο, οι μεν μουσουλμάνοι έδιδαν ένα φόρο τύπου δεκάτης ως φιλανθρωπική προσφορά, οι δε λοιποί ενέπιπταν στην υποχρέωση καταβολής φόρου κατοχής γης (*kharaj*).

(7) Η σχετική οικονομική άνεση λοιπόν, που οφειλόταν στον πλούτο των κατακτημένων περιοχών αλλά και στην απλούστερη διάρθρωση της σελτζουκικής οικονομίας και κοινωνίας, υποδηλώνεται και από το οικονομικό κληροδότημα θρησκευτικών και κοινωνικών ιδρυμάτων, το βακούφιο (waqfs), το οποίο αποτελούσε τον κύριο οικονομικό θεσμό του Ισλάμ, που προσέδιδε ένα σφρίγος και μια συνοχή στο μουσουλμανικό πληθυσμό. Αυτό καταδεικνύεται από την ταχεία (οι Σελτζούκοι θεωρούνταν παραδοσιακά μεγάλοι κατασκευαστές δημοσίων – θρησκευτικών κτιρίων, μειώνοντας παράλληλα και το κόστος) ανέγερση τζαμιών, θεολογικών-νομικών σχολών (μεντρεσέ), πτωχοκομείων, τεκέδων, νοσοκομείων, χανίων και δημόσιων εγκαταστάσεων για τις οργανώσεις των μουσουλμάνων, όπου οι θεολόγοι και δερβίσηδες εκτελούσαν απερίσπαστα και με μεγαλοπρέπεια τις θρησκευτικές λειτουργίες.⁵¹

γ. Τουρκομάνων

(1) Η οικονομία των Τουρκομάνων ήταν λόγω της νομαδικής τους ζωής «φορητή», βασιζόταν στην κτηνοτροφία και τις επιδρομές. Τα ζώα τους αποτελούσαν βασική πηγή τροφής, ενώ με την πώλησή τους σε αστούς που συμβίωναν στις περιοχές που ζούσαν κατά καιρούς, ήταν και πηγή εσόδων. Οι λεηλασίες και οι ληστείες επίσης αποτελούσαν σημαντικές πηγές εσόδων, όπως σε κάθε νομαδική οικονομία της Ανατολής.

⁵¹ Claude Cahen, Pre-Ottoman TURKEY, 1071-1330, (New York, Taplinger, 1968), p. 155-178

(2) Σημαντική πηγή πλούτου αποτελούσε και το δουλεμπόριο, με την αιχμαλωσία και την πώληση σε εμπόρους των κατοίκων των περιοχών που επιχειρούσαν και κατέστρεφαν, μέσα από πολεμικές επιδρομές, είτε στο πλευρό του σουλτάνου είτε μερικές φορές των Βυζαντινών.

(3) Η νομαδική οικονομία ήταν αρκετή για να συντηρήσει την πλανόδια ζωή των νομάδων Τουρκομάνων, αλλά ήταν τελείως ακατάλληλη για ένα πολυσύνθετο και εκπολιτισμένο κράτος. Επίσης, πρέπει να τονιστεί και η ευθραυστότητα που χαρακτήριζε τη νομαδική οικονομία που στηριζόταν στην κτηνοτροφία, αφού σε περίοδο διενέξεων και συγκρούσεων, μπορεί να καταστρεφόταν από τη διάσπαση ή την σύλληψη του κοπαδιού τους. Αυτά δείχνουν, ότι η οικονομία των Τουρκομάνων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την κτηνοτροφία.⁵²

δ. Δυτικών

(1) Η σχετική πολιτική σταθερότητα οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορίου και στην αυξανόμενη ευημερία. Η επέκταση της οικονομίας του χρήματος σε αγροτικές περιοχές ενδυνάμωσε το εμπόριο των γεωργικών προϊόντων. Η τεχνολογική ανάπτυξη έπαιξε αποφασιστικό ρόλο, προσφέροντας αναγκαία αγαθά και δημιουργώντας πηγές πλούτου. Η εξέλιξη και η διάδοση του νερόμυλου, για παράδειγμα, προκάλεσε μια μικρή βιομηχανική επανάσταση, ενώ γεωργικές καινοτομίες, όπως οι

⁵² Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 232-234

εναλλασσόμενες και εκ περιτροπής καλλιέργειες και η εφεύρεση του άκαμπτου περιλαίμιου για τα άλογα και τα τροχοφόρα άροτρα αργότερα, οδήγησαν σε σημαντική αύξηση της προσφοράς τροφίμων.

(2) Επίσης, η πληθυσμιακή αύξηση της Δύσης (ενδέχεται να διπλασιάσθηκε τον 12^ο αιώνα), μετατόπισε με ταχύ ρυθμό μεγάλες μερίδες του πληθυσμού σε αστικά κέντρα. Αυτή η ανάπτυξη των αστικών κέντρων με τη σειρά της δημιούργησε οικονομικές ευκαιρίες, επέτρεψε τη συσσώρευση του πλούτου και ενθάρρυνε τη βελτίωση της εκπαίδευσης και την πρόοδο του πνευματικού πολιτισμού.⁵³

(3) Επιπρόσθετα, μέσα στα αστικά κέντρα δημιουργήθηκαν συντεχνίες για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των τοπικών τεχνιτών και εμπόρων και στα τέλη του 12^{ου} αιώνα αποτελούσαν τμήμα της πολιτικής διοίκησης στις ιταλικές πόλεις. Το πιο σημαντικό στοιχείο όμως από οικονομικής πλευράς του 12^{ου} αιώνα, είναι η άνθηση του διεθνούς εμπορίου, όπως αυτό της Βενετίας, της Γένοβας και άλλων ιταλικών πόλεων, στη Μεσόγειο, το οποίο ευνοήθηκε από τις πολλές θεσμικές ρυθμίσεις που εγκαινιάστηκαν λόγω της ανάπτυξης οργανωμένων αγορών προϊόντων, σε αντικατάσταση της τοπικής αυτάρκειας.⁵⁴

3. Εσωτερική Πολιτική - Κατάσταση

α. Κρατική Οργάνωση και Δομή (Βυζαντίου)

⁵³ David Lindberg, *The Beginnings of Western Science*, (University of Chicago, 1992), σ. 268-273

⁵⁴ Douglass C. North, *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, (Αθήνα: Κριτική, 2000), σ. 212-215

(1) Μέχρι το 1100 οι αυτοκράτορες ήταν εγκλωβισμένοι στο δίλημμα μεταξύ των παραδοσιακών – οικογενειακών υποχρεώσεων και των αντίστοιχων δυναστικών τους. Από την εποχή των Κομνηνών, παρατηρείται μια ισορροπία στις διαφορετικές πλευρές της αυτοκρατορικής εξουσίας, τόσο αυτής της αυτοκρατορικής οικογένειας όσο και αυτής του παραδοσιακού μηχανισμού της κυβέρνησης, καθώς οποιαδήποτε αξίωση της αυτοκρατορικής οικογένειας για συμμετοχή στη διακυβέρνηση, ήταν ικανή να προκαλέσει αναποτελεσματικότητα στην άσκηση εξουσίας του αυτοκράτορα.

(2) Η καρδιά της αριστοκρατίας, ήταν η επιφανής κοινωνία της αυλής, δηλαδή η αυτοκρατορική οικογένεια, εξ' αιτίας του αριστοκρατικού αίματός τους και οι οποίοι κατείχαν τα υψηλότερα αξιώματα. Αποτελούνταν όχι μόνο από τους άμεσους απογόνους του αυτοκράτορα, αλλά και από μέλη παλαιών και επιφανών οικογενειών που συνδέονταν με τον αυτοκρατορικό οίκο. Η αυλική ιεράρχηση ήταν οι σεβαστοκράτορες (αδέλφια, θείοι, κ.λ.π) και οι σεβαστοί (πιο μακρυνοί συγγενείς ή τιμητικά μέλη της οικογένειας). Κάτω από την αυλική αριστοκρατία βρίσκονταν οι δημόσιοι υπάλληλοι και άλλοι αξιωματούχοι με μια σειρά αξιωμάτων (νοβελίσσιμοι, κουροπαλάται, πρόεδροι). Μερικές μάλιστα από τις δημοσιουπαλληλικές οικογένειες συνδέονταν με την αυλή, όπως και μέλη της αυτοκρατορικής αριστοκρατίας κατείχαν θέσεις στην δημόσια υπηρεσία.⁵⁵

⁵⁵ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 387-391

Γραφειοκράτες

(3) Η παράταξη των γραφειοκρατών περιλάμβανε αριστοκρατικές οικογένειες (Δουκάδες, Μονομάχους, κ.α) συνδεδεμένες με την κεντρική διοίκηση στην πρωτεύουσα και με μια μερίδα της συγκλήτου. Στην παράταξη ανήκαν επίσης οι καθηγητές και πολλοί απόφοιτοι του επανιδρυμένου πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης (Ψελλός, Ξιφιλίνος, κ.α), οι οποίοι χάρη στην εξαιρετική μόρφωσή τους, κατέλαβαν εξέχουσες κυβερνητικές θέσεις. Και τέλος, όσοι είχαν εισχωρήσει στον κυβερνητικό μηχανισμό και είχαν ανέλθει στις υψηλές βαθμίδες του.

(4) Οι γραφειοκράτες στήριζαν τη δύναμή τους σε πολλούς παράγοντες, με τον σπουδαιότερο να είναι η συγκέντρωσή τους στο κέντρο της αυτοκρατορίας αλλά και της πολιτικής ζωής ολόκληρου του Βυζαντίου. Ευρισκόμενοι κοντά στον αυτοκράτορα, επηρέαζαν και έλεγχαν τις αποφάσεις του, κρατώντας τον απομονωμένο από τους επαρχιακούς στρατοκράτορες. Από την πρωτεύουσα έλεγχαν απόλυτα το στόλο της αυτοκρατορίας και τα στρατεύματα που στάθμευαν σε αυτήν, έχοντας στην κατοχή τους μία απώρθητη έως τότε πόλη. Έναν επίσης ζωτικό τομέα που έλεγχαν, ήταν αυτός της οικονομίας. Έτσι, οι πολιτικοί διοικητές διέθεταν πραγματική εξουσία και διαδραμάτιζαν κυρίαρχο ρόλο στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις της αυτοκρατορίας.⁵⁶

⁵⁶ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 63

(5) Την περίοδο του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού που επανεμφανίζεται δυναμικά η γραφειοκρατική ελίτ, παρά του ότι δεν παρατηρείται κάποια αντιπαλότητα με τους αριστοκράτες, αναλαμβάνουν όλο και σημαντικότερες θέσεις στις κρατικές υποθέσεις, κυρίως κατά την εποχή αυτοκρατορίας Αγγέλων. Κυρίαρχοι στην αυτοκρατορική αυλή, με επιρροή και στην Εκκλησία άλλαζε η δομή της ελίτ του βυζαντινού κράτους, δημιουργώντας πολιτικές δυσκολίες, πιο πολύ με τη μορφή αδράνειας στην κεντρική εξουσία, παρά με τη μορφή ενός ξεκάθαρα αγώνα για την εξουσία.

(6) Γενικότερα, η περίοδος αυτή είναι ένα σταυροδρόμι, μία μεταβατική περίοδος, από την άποψη ότι η κληρονομική αριστοκρατία επί εποχής Κομνηνών που θεωρούταν ως μέρος της φυσικής εξέλιξης της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ανακόπτεται από τον Ανδρόνικο. Έτσι, στο εσωτερικό της αυτοκρατορικής αυλής, επιφανείς και παραδοσιακές οικογένειες (Κοντοστέφανοι, Παλαιολόγοι, Άγγελοι, Κατακουζηνοί, Βατάτζηδες, κ.λ.π) που είχαν συνδεθεί με τον αυτοκρατορικό κύκλο, διείσδυαν σταδιακά στην αυτοκρατορική εξουσία, η καθεμία οικογένεια με τη δική της ταυτότητα και κυρίως με διαφορετικά συμφέροντα. Ομοίως, η επανεμφάνιση των γραφειοκρατών και η εξέλιξη οικογενειών της δημοσίας διοίκησης που συνδέονταν με τον αυτοκρατορικό οίκο, οδήγησε στην ανάδειξη δημοσιοϋπαλληλικών δυναστειών, οι οποίες όπως και οι επιφανείς – παραδοσιακές οικογένειες, αναζητούσαν μία θέση στην αυλική αριστοκρατία, για να ασκούν τη δική τους επιρροή στην εξουσία προς εξυπηρέτηση των επιδιώξεών τους. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν να

υπονομευτεί η ισορροπία προνομίων, τάξης και υποχρεώσεων που χαρακτήριζε το βυζαντινό μοντέλο διοίκησης των τελευταίων εκατό χρόνων.

(7) Εκτός της αυλικής αριστοκρατορίας και της γραφειοκρατίας, την κοινωνία της πρωτεύουσας συμπλήρωναν ταξικά ο **πατριαρχικός κλήρος και οι μοναχοί** της Κωνσταντινούπολης, αποτελώντας μια ελίτ πέρα από την κοινωνία των λαϊκών. Η επιτυχία μιας κυβέρνησης στηριζόταν στη διατήρηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στις τάξεις αυτές.⁵⁷

Εκκλησία

(8) Η Μ. Ασία ήταν η πιο σημαντική Βυζαντινή επαρχία στον εκκλησιαστικό τομέα και αποτελούσε την αρχαιότερη εστία χριστιανικής ιεραποστολικής δράσης. Οι πλουσιότερες και πολυπληθέστερες μητροπόλεις της αυτοκρατορίας βρίσκονταν στην Ανατολή, αφού στα τέλη του 11^{ου} αιώνα από τις 27 πιο αξιόλογες μητροπόλεις της αυτοκρατορίας, οι 25 βρίσκονταν στην Μ. Ασία. Επίσης, τα σημαντικότερα και πιο φημισμένα μοναστικά κέντρα του Βυζαντίου με ιστορία αιώνων, είχαν ιδρυθεί στη Μ. Ασία και μέχρι την εμφάνιση των Σελτζούκων, περί τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, έσφυζαν από ζωή και ευημερία.

(9) Λόγω των τουρκικών εισβολών, η Μ. Ασία μετατράπηκε στην ουσία σε dar al-harb (γη του πολέμου) μεταξύ του Ισλάμ

⁵⁷ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 438-480

και του χριστιανικού κόσμου. Επειδή η θρησκευτική συγγένεια ήταν συχνά συνώνυμη με την πολιτική συγγένεια ή πίστη, οι Τούρκοι από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους έβλεπαν με καχυποψία την Εκκλησία του Βυζαντίου, επειδή ήταν έντονα επικεντρωμένη στην Κωνσταντινούπολη και υπό τον άμεσο έλεγχο του αυτοκράτορα, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο ένα κρατικό υπουργείο.

(10) Μία από τις πρώτες συνέπειες των τουρκικών εμφανίσεων – κατακτήσεων, ήταν η οικονομική δυσπραγία της Εκκλησίας και επομένως, η αδυναμία της για αποτελεσματική κοινωνική δράση. Λόγω της εξάρθρωσης του εκκλησιαστικού διοικητικού μηχανισμού, οι ήδη αποθαρρημένες χριστιανικές κοινότητες έμειναν χωρίς ηγεσία σε εποχή μεγάλης οικονομικής και κυρίως ψυχολογικής κρίσης.

(11) Αυτή η αποδιάρθρωση της διοίκησης της Εκκλησίας στη Μ. Ασία που προκάλεσαν οι τουρκικές εισβολές, γινόταν όλο και πιο έντονη, αφού μητροπολίτες και επίσκοποι αδυνατούσαν να παρουσιασθούν στις έδρες τους, με αποτέλεσμα να παραμένουν στην πρωτεύουσα και να διοικούν από εκεί τυπικά τις μητροπόλεις και τις επισκοπές τους. Η απώλεια της εκκλησιαστικής περιουσίας λόγω των κατακτήσεων και η αδυναμία οικονομικής στήριξης των ιεραρχών, οδήγησε σε πτώχευση τη Βυζαντινή Εκκλησία, γεγονός που επέφερε σοβαρό πλήγμα στον κοινωνικό ιστό της Μ. Ασίας, καθώς η εκκλησία ήταν αυτή που πρόσφερε τις περισσότερες φιλανθρωπικές και εκπαιδευτικές υπηρεσίες στους χριστιανούς κατοίκους της.

(12) Η διατήρηση της ιεραρχικής δομής και η ομαλή λειτουργία της Εκκλησίας στη Μ. Ασία, ήταν πρωταρχικό μέλημα για τους αυτοκράτορες της περιόδου που εξετάζουμε, και καταδεικνύεται από το γεγονός ότι παρά την δικαιολογημένη εγκατάλειψη των Εκκλησιών από το κληρικό προσωπικό τους, λόγω της τουρκικής παρουσίας και της μη οικονομικής βιωσιμότητας αυτών, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο για την διατήρησή τους ή την επαναλειτουργία τους, γιατί θα αποτελούσαν ένα σημαντικό εργαλείο ως βάσεις διοίκησης σε πιθανές μελλοντικές επανακτήσεις των περιοχών που είχαν καταληφθεί από τους Τούρκους.

(13) Όμως, παρά τις προσπάθειες από τους αυτοκράτορες του 12^{ου} αιώνα, μη εγκατάλειψης και διατήρησης του μητροπολιτικού και επισκοπικού ιστού, όπως την συνένωση δύο επισκοπών υπό έναν επίσκοπο ή την ύπαρξη επισκοπών μόνο σε πόλεις και όχι σε χωριά ή την αντικατάσταση των επισκόπων με «περιοδευτές» σε πόλεις παρακμάζουσες λόγω ισχυρής κατοχής από τους Τούρκους, ο σκελετός της ιεραρχικής δομής και κατ' επέκταση της κοινωνικής, είχε αρχίσει να εμφανίζει τα πρώτα σημάδια διάβρωσης.⁵⁸

β. Εσωτερική Νομιμοποίηση – Πολιτική Κατάσταση

(Συνοχή Πολιτικού Συστήματος)

⁵⁸ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 174-187

(1) Την περίοδο που εξετάζεται, στη βυζαντινή κοινωνία δεν υπήρχε κάποιο καθαρό σχήμα, με τις κοινωνικές διακρίσεις να γίνονται πιο θολές, γεγονός που καθιστούσε μια εικόνα άκρως αινιγματική. Η διάλυση των αγροτικών κοινοτήτων, η αυξημένη κυριαρχία των γαιοκτημόνων επί των χωρικών, η πατρωνεία των μεγαλογαιοκτημόνων στις νεοαναπτυσθείσες πόλεις που οδήγησε στην έλλειψη σεβασμού στην κεντρική εξουσία και την απομάκρυνσή τους από τον άμεσο έλεγχο της κεντρικής κυβέρνησης, η άνοδος των συντεχνιών που αντιπροσώπευαν το νέο πλούτο και η πολιτικοποίησή τους με αποτέλεσμα την επιρροή στην αυτοκρατορική εξουσία, αντικατροπτίζουν μια κοινωνία σε κατάσταση ανασφάλειας, αβεβαιότητας και ανησυχίας.⁵⁹

(2) Ο αιώνας των τριών πρώτων Κομνηνών (1081-1182), είναι η περίοδος αναδιοργάνωσης της αυτοκρατορίας, που είχε εξαρθρωθεί εντελώς από τις αναστατώσεις που προκάλεσαν οι ξένες επιτυχίες. Το βυζάντιο απειλούμενο από τη Δύση και Ανατολή, θα αναλάβει την προσπάθεια της εθνικής αποκατάστασης υπό την ηγεσία των Κομνηνών, δηλαδή από την στρατιωτική αριστοκρατία. Ο αναδιοργανωμένος στρατός θα παίξει αποφασιστικό ρόλο για την επιβίωση του Βυζαντίου, καθώς εξυπηρέτησε τα συμφέροντα που απειλούνταν, με την αντιμετώπιση του εξωτερικού εχθρού.

(3) Εξαιτίας της αναγκαιότητας της εποχής, προκλήθηκε η στρατικοποίηση της Αυτοκρατορίας, των θεσμών και της κοινωνίας της, κινητοποιήθηκαν μέσα και χρησιμοποιήθηκαν πόροι για την

⁵⁹ Michael Angold, «Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204», (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 160-168

επίτευξη του σκοπού. Όμως, οι Κομνηνοί για να το πετύχουν, δεν χρησιμοποίησαν το λαϊκό στοιχείο, αλλά στηρίχθηκαν στην αριστοκρατία της χώρας, δηλαδή τις μεγάλες αστικές και στρατιωτικές οικογένειες, που σφετερίσθηκαν τον κρατικό μηχανισμό και έμειναν πάντα αλληλέγγυες σε μια δράση σχεδόν οικογενειακή. Οι Κομνηνοί λοιπόν τόνισαν περισσότερο την αριστοκρατική και οικογενειακή πολιτική, καθώς ήταν αυτή που υπαγόρευε η σωτηρία του Βυζαντίου και η οποία αντανάκλούσε στην κρίσιμη κατάσταση της αυτοκρατορίας.⁶⁰

(4) Στις απομακρυσμένες επαρχίες διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός φυγόκεντρου κινήματος, που κατακτά προοδευτικά την ολότητα του αυτοκρατορικού εδάφους, με τελικό αποτέλεσμα την οριστική απομόνωση της Κωνσταντινούπολης, που η εξουσία της πλέον σε ένα μεγάλο μέρος του βυζαντινού κόσμου γίνεται καθαρά ονομαστική και τυπική. Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό το κίνημα αποσύνθεσης του κράτους, οδηγεί πολύ συχνά στη σύσταση μικρών βυζαντινών «κρατών», αποσπασμένων από την εξουσία της πρωτεύουσας (η Τραπεζούντα υπό των Γαβράδων και πολλές περιοχές της δυτικής Μ. Ασίας υπό τους Ασιδηνό, Μαγαπά, Μαυροζούμη και άλλους). Παράλληλα, η εξασθένηση του ελέγχου των επαρχιών από την Κωνσταντινούπολη, λόγω της αδύναμης και ανεπαρκούς διοίκησης, αξιοποιείται από τοπικές προσωπικότητες των επαρχιών και οργανώνουν ένα στοιχειώδη κρατικό μηχανισμό, που επιφορτίζεται να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του πληθυσμού, που έχει εγκαταλειφθεί από την κεντρική εξουσία. Ακόμη και σε περιοχές που παρέμειναν κάτω από το βυζαντινό

⁶⁰ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 82-85

έλεγχο, διαπιστώνεται μια έντονη χαλάρωση των δεσμών με την πρωτεύουσα.

(5) Έτσι, δημιουργείται ένα όλο και πιο αισθητό ρήγμα, με τους επαρχιακούς πληθυσμούς. Η έλλειψη αφοσίωσης που εκδηλώνουν όλο και πιο πολύ οι επαρχιακοί πληθυσμοί απέναντι στην πρωτεύουσα, θα αυξήσει τη ρήξη στο εσωτερικό του βυζαντινού κόσμου. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή ακριβώς την περίοδο, οι Τούρκοι επωφελούνται από τη γενική σύγχυση και με τη συνδρομή των τοπικών κυβερνητών, επέκτειναν τον έλεγχό τους στη Μ. Ασία, που στο μεγαλύτερο πλέον μέρος της ήταν μοιρασμένη ανάμεσα σε διάφορους τοπικούς κυβερνήτες, ανεξάρτητους από την Κωνσταντινούπολη.⁶¹

(6) Δεν πρέπει να μας διαφεύγει και το γεγονός, ότι ήδη μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ, λόγω της επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης των χριστιανών κατοίκων της ανατολικής κυρίως Μ. Ασίας και παρά τα εν γένει φιλικά συναισθήματα που έτρεφαν παραδοσιακά απέναντι στην αυτοκρατορία, οι Βυζαντινοί είχαν αρχίσει να χάνουν την πλήρη **εσωτερική νομιμοποίηση** στις περιοχές αυτές. Καθώς περνούσε ο καιρός, χωρίς να διαφαίνονται στον ορίζοντα σοβαρές πιθανότητες επανάκτησης από τους Βυζαντινούς, σε συνδυασμό με την συνεχώς αυξανόμενη αναρχία που επικρατούσε στη Βυζαντινή Μ. Ασία λόγω της κατάρρευσης της διοικητικής εξουσίας, όλο και περισσότεροι χριστιανοί συμβιβάζονταν με την ιδέα να παραμείνουν στις περιοχές τους και να συμβιώσουν με τους Τούρκους

⁶¹ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 104-107

(Σελτζούκους), παροτρυνόμενοι συγχρόνως και από τη γενναιοδωρία του σουλτάνου, που τους παραχωρούσε γη και τους απάλασε από φόρους, σε αντίθεση με την σκληρή εισοδηματική πολιτική των Βυζαντινών.⁶²

(7) Άρα δεν φαίνεται παράξενο μετά τα παραπάνω, ότι ολόκληροι πληθυσμοί της Μ. Ασίας θαμπωμένοι από την ανεκτικότητα και την κατανόηση που είχαν δείξει οι Τούρκοι απέναντι στους χριστιανούς, εγκατέλειπαν μαζικά τις βυζαντινές πόλεις για εγκατάσταση σε περιοχές που τους διέθετε ο Σουλτάνος. Η αλλαγή τόπου διαβίωσης εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας, δείχνει με τον καλύτερο τρόπο τη ρήξη της βυζαντινής ενότητας, μπροστά σε μια κατάσταση που σήμαινε καθαρά την ολοκληρωτική παραίτηση απέναντι στους Τούρκους.

(8) Μετά το 1182, το πρόβλημα γίνεται εντονότερο, καθώς οι προσανατολισμοί της πολιτικής του Ανδρόνικου Α΄, δεν συμβιβάζονταν με τα συμφέροντα μεγάλων στρατιωτικών οικογενειών, οι οποίες είχαν διακριθεί κατά τους πολέμους που είχε διεξάγει ο Μανουήλ και κρατούσαν στα χέρια τους την εξουσία σε πολλές επαρχίες, όπου οι τρεις μεγάλοι Κομνηνοί, είχαν επιβάλλει ένα ιδιαίτερα αυστηρό στρατιωτικό καθεστώς. Οι πολυάριθμες εξεγέρσεις που συγκλόνισαν την αυτοκρατορία με την άνοδο του Ανδρόνικου στο θρόνο, αποτελούν την καλύτερη απεικόνιση της **δυσαρέσκειας ενός σημαντικού τμήματος του στρατού**, αισθήματος

⁶² Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 93-94

που κατέλαβε προοδευτικά τους επαρχιακούς πληθυσμούς και την πρωτεύουσα.⁶³

(9) Επιπρόσθετα, η περίοδος μετά το 1182, κατά την τριετή διακυβέρνηση του Ανδρόνικου, χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια, καθώς κυριαρχεί η αντιδυτική στάση στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, η αυλική αριστοκρατία εναντιώνεται κατά του αυτοκράτορα που επιχείρησε να αποδιαρθρώσει το σύστημα παροχής προνομίων σε αυτούς, οι μεταρρυθμίσεις για την ανακούφιση των αγροτών δεν πραγματοποιούνται λόγω οικονομικών δυσκολιών και η αυταρχική, σκληρή και περιφρονητική διοίκηση κάνει τον αυτοκράτορα αντιπαθή στον όχλο της πρωτεύουσας.

(10) Τα συνεχώς αναπτυσσόμενα επαρχιακά κέντρα, οδηγούνται όλο και περισσότερο στην αποξένωση από την πρωτεύουσα, από το 1180 και μετά. **Η επαρχιακή αυτή αστάθεια** οφειλόταν στην διάθεση των τοπικών αρχών να προασπίσουν οι ίδιες τα συμφέροντα των πόλεων ή μέσω ενός αντιπροσώπου τους, που αναλάμβανε ως άρχοντας ή αφέντης το έργο αυτό. Αυτή την περίοδο, λόγω και της ασθενούς διακυβέρνησης – πολιτικής κρίσης, εκδηλώθηκαν 49 στασιαστικά κινήματα, εμφανίζοντας τα πρώτα σημάδια διάσπασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

(11) Πιο συγκεκριμμένα, οι διαδοχικές εξεγέρσεις εναντίον του Ανδρόνικου μαρτυρούν μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη της νοοτροπίας των επαρχιακών πληθυσμών απέναντι στην Κωνσταντινούπολη.

⁶³ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 102-103

Αυτές οι βίαιες εξεγέρσεις, που κινητοποίησαν διαδοχικά το στρατό και τους πληθυσμούς των επαρχιών εναντίον της πρωτεύουσας, κατέληξαν στο να **δημιουργηθούν στους επαρχιώτες εχθρικά αισθήματα προς την πρωτεύουσα**, που στις περισσότερες περιπτώσεις θα τα εκμεταλλευθούν φιλόδοξοι κυβερνήτες για να πραγματοποιήσουν τα προσωπικά τους σχέδια, αφαιρώντας από την εξουσία του αυτοκράτορα σημαντικές επαρχίες. Εμφανίζεται λοιπόν μια επαρχιακή αλληλεγγύη, ένα επαρχιακό πνεύμα, που η ανάπτυξή του θα παρουσιάσει μια πραγματική απειλή για την βυζαντινή ενότητα, που ενσάρκωνε πάντα η Κωνσταντινούπολη.

(12) Εν συνεχεία, την περίοδο μετά το 1185 με την ανατροπή του Ανδρόνικου και την εγκαινίαση της δυναστείας των Αγγέλων, το Βυζάντιο ήταν πλέον δέσμιο μιας κρίσης, που προερχόταν βασικά από την αποτυχία του αυτοκράτορα να κερδίσει την αποδοχή. Οι εξεγέρσεις των επαρχιών αλλά και η μη δημοφιλία των Αγγέλων ακόμη και μέσα στην πρωτεύουσα, σε συνδυασμό με την παράλυση της εκκλησίας, οδήγησαν στην ανεπάρκεια διεύθυνσης της αυτοκρατορίας και κατά επέκταση **την πλήρη έλλειψη εσωτερικής νομιμοποίησης**.

(13) Όντως, στο διάστημα των 20 ετών που χωρίζει το θάνατο του Μανουήλ από την Δ΄ Σταυροφορία, το Βυζάντιο γνώρισε τη διάβρωση και την κατάπτωση παρά την προσπάθεια που κατέβαλλε η αυτοκρατορία των Αγγέλων. Χωριστικές επιχειρήσεις των επαρχιών πραγματοποιούνται, παρά τις προσπάθειες χειραφέτησής τους από την

Κωνσταντινούπολη, ως φυσικό επόμενο, αφού μοναδικός δεσμός τους με την πρωτεύουσα είναι η παρουσία στα εδάφη τους των φορολογικών υπαλλήλων της αυτοκρατορίας. Τα τελευταία αυτά 20 έτη, η Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης είναι για τους βυζαντινούς της εποχής, ένας θεσμός αδικίας και διαφθοράς. Ένα κράτος αιχμάλωτο μιας κάστας νεόπλουτων, που μοιράζονται μεταξύ τους ευεργήματα και προνόμια, παρά τη δυστυχία και ανασφάλεια που επικρατεί στις επαρχίες.

(14) Μάλιστα, για πρώτη φορά την εποχή των Αγγέλων, παρουσιάζονται και οι **πρώτες αποσχιστικές τάσεις από πόλεις της Μ. Ασίας**. Χαρακτηριστικά παραδείγματα πρόκλησης της εξουσίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτελούν η Φιλαδέλφεια και η Τραπεζούντα, ενώ την περίοδο αυτή μπήκαν και τα πρώτα θεμέλια για τη μετέπειτα αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αιτία ήταν η έντονη πλέον επιθετικότητα των Σελτζούκων του σουλτάνου Αρσλάν, ο οποίος αθέτησε τη συμφωνία που είχε επισυναφθεί με τον Μανουήλ, καθώς ο σφετερισμός του Ανδρόνικου, του προσέφερε ένα παράθυρο ευκαιρίας για την επανέναρξη των πιέσεων στη Μ. Ασία.⁶⁴

γ. Πολιτική Ιδεολογία – Αριστοκρατικός Πατριωτισμός

(1) Το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα άρχισε μέσα σε κλίμα αναρχίας και αταξίας το οποίο επιδεινωνόταν ιδιαίτερα από την εξωτερική απειλή. Μέσα σε αυτό το κλίμα της απόγνωσης, το Βυζάντιο θα

⁶⁴ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 287-291

προσπαθήσει να αναζωογονήσει την εθνική πνοή και να αναλάβει την προσπάθεια για τη σωτηρία του, όπως είχε κάνει και κατά την εποχή της εικονομαχίας για να αντιμετωπίσει τους Άραβες. Αυτό θα είναι έργο των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών. Η πραγματοποίησή της θα απορροφήσει δυνάμεις και μέσα, η φανερή σπουδή της θα προσδώσει στους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της αυτοκρατορίας την επιτακτική όψη μιας μεγάλης κινητοποίησης για την επιβίωση της ελληνικότητας και της ορθοδοξίας, που αποτελούσαν τώρα ειδικά χαρακτηριστικά του Βυζαντίου.

(2) Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, πως αυτή ακριβώς την εποχή, οι όροι έλληνας και ελληνισμός απέκτησαν τη σημασία, που τους νομιμοποιεί στο βυζαντινό πολιτισμό. Όπως ξέρουμε, αυτοί οι όροι σήμαιναν προηγούμενα ειδωλολάτρης και ειδωλολατρεία και ονειδίζονταν από την αυστηρή χριστιανική παράδοση. Τώρα σημαίνουν τον αρχαίο έλληνα και την παιδεία του, που έγιναν πηγές νέων αρετών και θα διατηρήσουν αυτή την ευγενική σημασία, ως το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

(3) Ο ενθουσιασμός για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό που σημειώνει την ύπαρξη μιας «αναγέννησης» στο Βυζάντιο, πριν από την επίσημη χρησιμοποίηση του όρου, αγκαλιάζει προοδευτικά ολόκληρη την πνευματική ζωή του Βυζαντίου, σε βάρος μάλιστα της χριστιανικής παράδοσης. Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστικό ότι με τον καιρό, οι όροι ελληνικός και ελληνισμός, χρησιμοποιούνται από τους καλύτερους εκπροσώπους του για να προσδιορίσουν τη βυζαντινή παιδεία και το βυζαντινό πολιτισμό. Αυτό αποτελεί, ένα σημαντικό γεγονός για τη μελέτη των

τελευταίων αιώνων της ζωής του. Οι βυζαντινοί συνειδητοποιούν όλο και περισσότερο, τους προνομιακούς δεσμούς τους με την ελληνική αρχαιότητα εξαιτίας της ελληνοφωνίας τους.

(4) Έτσι, ο αρχαίος ελληνισμός και η μεσαιωνική ελληνικότητα αποτελούν και για τους βυζαντινούς δύο σταθμούς του ίδιου πολιτισμού, του δικού τους. Και οι δύο οφείλονται σε ανθρώπους, που αντιμετώπισαν πάντα αποτελεσματικά τις εφόδους του βαρβαρικού κόσμου για την τιμή και τη σωτηρία του πολιτισμένου κόσμου. Ομολογούμε ότι η εικόνα του βυζαντινού κόσμου και του βαρβαρικού που δημιουργείται από αυτή την αντίληψη ήταν κατάλληλη για να αφυπνίσει το βυζαντινό πατριωτισμό, σε μια στιγμή που η αυτοκρατορία περικυκλωμένη από όλες τις πλευρές από δραστήριους και επιθετικούς εχθρούς, είχε ανάγκη να οργανώσει την αντίδρασή της. Η εχθρική ενότητα έπρεπε να επιτευχθεί εναντίον εχθρών, που ενώ ενεργούσαν ο καθένας για τα δικά του συμφέροντα, απειλούσαν όλοι με τον ίδιο τρόπο την αυτοκρατορία. Το Βυζάντιο ενδιαφερόταν να τους βάλει όλους κάτω από το ίδιο έμβλημα, την ετικέτα του βάρβαρου που τους ταίριαζε θαυμάσια, αφού κανένας από αυτούς δεν είχε πράγματι κάποια σχέση με την ελληνική αρχαιότητα. Ξεκινώντας από εκεί καλλιέργησε το Βυζάντιο την ιδιαιτερότητά του, βάση τώρα της εθνικής συνείδησης. Καθώς ο χριστιανισμός δεν επαρκούσε πια για να απαλλάξει το βυζάντιο από τους αντιπάλους του, οι βυζαντινοί θα προσκολληθούν στην αρχαία ελληνική παράδοση, ως τους έδινε το δικαίωμα η ελληνοφωνία τους και στην ορθοδοξία βέβαια, την ορθή πίστη, που την απειλούσαν τώρα οι

άπιστοι, οι Τούρκοι αλλά ταυτόχρονα και οι αιρετικοί – σχισματικοί χριστιανοί της Δύσης.

(5) Έτσι η ελληνικότητα και η ορθοδοξία είναι τα ανεκτίμητα αγαθά που θα κληθούν να υπερασπίσουν με κάθε θυσία οι βυζαντινοί από κάθε εξωτερικό και εσωτερικό εχθρό. Οι βυζαντινοί διανοούμενοι, προσκολλημένοι περισσότερο στην αρχαία παιδεία και ο βυζαντινός λαός στην ορθόδοξη παράδοση, θα αναλάβουν μαζί την προσπάθεια να σώσουν το κράτος των ορθόδοξων ελλήνων που είναι στο εξής το βυζάντιο. Αυτή είναι η καταγωγή και η βάση του βυζαντινού πατριωτισμού, που θα δεσπόσει στη ζωή του βυζαντίου από τον 12^ο αιώνα και που, σαν αίσθημα εθνικής αποστέρησης από την περασμένη δόξα, θα πάρει τη μορφή ενός πραγματικού πάθους, που η υπερβολή του θα αποδειχθεί στην πορεία ολέθρια για την αυτοκρατορία.

(6) Ήδη, από το τέλος του 11^{ου} αιώνα και για τα επόμενα χρόνια, **ο ελληνορθόδοξος πατριωτισμός υπαγορεύει τους ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς του βυζαντίου.** Οι ιστορικές συνθήκες θα ενισχύουν άλλοτε τη σημασία του ελληνικού του χαρακτήρα και άλλοτε του ορθόδοξου, γεγονός που θα δημιουργήσει στο τέλος εσωτερικές οροθετήσεις στις βυζαντινές επιδιώξεις.⁶⁵

δ. Οργάνωση – Δομή (Σελτζούκων)

⁶⁵ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 69-74

(1) Το κοινωνικό πλαίσιο αντανάκλασε στον παλιό τουρκικό τρόπο ζωής, καθώς οι Σελτζούκοι συνέχιζαν να μιλούν τουρκικά, να ντύνουν το σώμα και το κεφάλι τους με το παραδοσιακό τουρκικό στυλ και να χρησιμοποιούν το τόξο και το βέλος ως τα επίσημα σύμβολα της εξουσίας τους. Ακόμη και στα ονόματά τους, τα οποία ήταν σύνθετα και δίνονταν λόγω προέλευσης, όπως του Malik – Shah (Malik αραβικό και Shah περσικό), δείχνοντας ότι δεν ήθελαν να απεθνικοποιηθούν πολιτιστικά και πολιτικά, εντούτοις αρκετές φορές κρατούσαν ένα καθαρά τουρκικό, με το οποίο ήταν και πιο γνωστοί εντός του σουλτανάτου (π.χ ο Sanjar).

(2) Ο θεσμός της οικογένειας ήταν από τους θεμελιώδεις λίθους της λειτουργίας τους, ως κοινωνικό σύνολο, ειδικά από την εποχή του Αλπ – Αρσλάν. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, ο εκάστοτε κυβερνήτης, εμπιστευόταν σε στρατιωτικούς διοικητές («**Atabek**»), που υπάγονταν στην ακολουθία του, την αποκλειστική επιμόρφωση και τη φροντίδα των γιών του, παντρεύοντάς τους στην ουσία με τις μητέρες των παιδιών.

(3) Όσον αφορά τη διοίκηση, οι υψηλόβαθμοι κρατικοί αξιωματούχοι αποτελούσαν ειδική κατηγορία, στην αλυσίδα διακυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα, ο «**Amid**» εξέλεγε τους κυβερνήτες των επαρχιών, καθώς και τον επικεφαλής των ταχυδρομικών υπηρεσιών («**Barid**»). Ενισχυμένο ρόλο στην κρατική λειτουργία, είχε και ο ελεγκτής του οικονομικού – λογιστικού τμήματος («**Mustawfi**»). Ειδική έμφαση δινόταν στο γενικό έλεγχο της δικαιοσύνης, από το σώμα των «**Cadis**». Η αποκατάσταση των

διαπιστωμένων αδικιών, γινόταν με μέριμνα του επικεφαλής του σώματος, το Βεζύρη («**Vizier**»).

(4) Οι σουλτάνοι, αφοσιωμένοι κυρίως στα αμιγώς στρατιωτικά ζητήματα, επιβαλλόταν να βασίζονται σε ικανούς και ισχυρούς με την έννοια των αρμοδιοτήτων υφιστάμενους, όπως οι παραπάνω κρατικοί υπάλληλοι. Αυτό επιβεβαιώνεται χαρακτηριστικά, από την εποχή του Malik – Shah, ο οποίος είχε τον πλήρη και ασφαλή έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και θεωρήθηκε ως πετυχημένο μοντέλο, μετά την μακρά διάρκεια κυβέρνησής του, στο σελτζουκικό σουλτανάτο.

(5) Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής των Σελτζούκων, αποτελεί και η οργάνωση εντός του σουλτανάτου ενός ισχυρού ορθόδοξου σουνιτικού κινήματος, δίδοντας ένα καθαρά σουνιτικό χαρακτήρα σε αυτό, γεγονός το οποίο λειτούργησε ως πολύτιμο εργαλείο για τις κατακτήσεις και την επέκταση του σουλτανάτου, αφού η διευκόλυνση - υποστήριξη που παρείχαν ορθόδοξοι σουνίτες από το Χορασάν και αλλού, ήταν καθοριστική.

(6) Το ορθόδοξο σουνιτικό κίνημα προωθήθηκε και ενισχύθηκε από την ίδρυση των «**madrasa**», οι οποίοι αποτελούσαν μια πρωτοπόρο και ρηξικέλευθη τομή στην εκπαίδευση. Εκεί οι μαθητές, οι οποίοι ενίσχυαν οικονομικά τη λειτουργία του, διδάσκονταν τις θρησκευτικές –

νομικές επιστήμες του ορθόδοξου Ισλάμ (σουνιτικού) και με την αποφοίτησή τους στελέχωναν τις διοικητικές – δικαστικές υπηρεσίες του σουλτανάτου.⁶⁶

4. Εξωτερική Πολιτική - Διπλωματία

α. ΣΤΗ ΔΥΣΗ

(1) Μετά το Μαντζικέρτ, ο Νορμανδός μισθοφόρος αρχηγός Ουρσέλιος, κρίνοντας τις συνθήκες στη χερσόνησο κατάλληλες, προσπάθησε να δημιουργήσει μια νέα Νορμανδία στην Ανατολή. Η περίπτωση αποτελεί ένα γλαφυρό παράδειγμα, το πως οι **Νορμανδοί**, επιβουλεύονταν τμήματα της Μικρασιατικής χερσονήσου, με το ιδιαίτερα αναπτυγμένο πολιτικό ένστικτό τους, να τους κάνει ιδιαίτερα ξεχωριστούς από τους λοιπούς επίδοξους κατακτητές της Αυτοκρατορίας. Το σημαντικότερο είναι, ότι οι Βυζαντινοί κατάφεραν μετά από σκληρές μάχες να τους αναχαιτίσουν, αφού για ακόμη μια φορά ζήτησαν τη συνεισφορά των Τούρκων.

(2) Ο κίνδυνος από τους **Νορμανδούς**, χάρη στη στρατηγική του Αλεξίου, εξαλείφθηκε οριστικά το 1085, με θυσίες και επιμονή. Η πλήρης εκκένωση των καταληφθέντων εδαφών στην Αλβανία από τους Νορμανδούς, ώστε να αποφευχθεί η κατάληψη της ηπειρωτικής Ελλάδας και η εν συνεχεία εισχώρησή τους πιο πολύ στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, καταδεικνύει την **εμονή στον πολιτικό σκοπό του Αλέξιου και την**

⁶⁶ Claude Cahen, Pre-Ottoman TURKEY, 1071-1330, (New York, Taplinger, 1968), p. 40-42

εναρμόνιση αυτού με κάθε μέσο που διέθετε, παρά την μεγάλη ήττα που είχε υποστεί στο Δυρράχιο το 1078.⁶⁷

(3) Αναφορικά με τους Ενετούς, η εμπορική άνοδος τους θεμελιώθηκε το 1082, με την απονομή του χρυσόβουλου από τον Αλέξιο, με το οποίο απαλλάσσονταν τελείως από την πληρωμή των τελωνειακών φόρων και λιμενικών τελών. Τους επιτρεπόταν ελεύθερη πρόσβαση στα περισσότερα λιμάνια της αυτοκρατορίας και τους παρέχονταν αποβάθρες στην Κωνσταντινούπολη κατά μήκος του Χρυσού Κέρατος, οι οποίες θα αποτελούσαν τον πυρήνα ενός εμπορικού σταθμού.

(4) Η Β΄ Σταυροφορία το 1147, δημιουργεί ένα **δίλημμα ασφαλείας** στους βυζαντινούς, καθώς γίνεται αισθητή για πρώτη φορά η αύξηση της δύναμης των δυτικών εθνών. Τελικά οι Φράγγοι και οι Γερμανοί δεν κατορθώνουν να πετύχουν τους στόχους τους στους Αγίους Τόπους και για ακόμη μια φορά η κρατική ιδεολογία που ήταν η βασική αρχή της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, τόνιζε το χάσμα που υπήρχε ανάμεσα στα βυζαντινά και δυτικά πολιτικά ιδανικά. Η αποτυχία των Σταυροφόρων, ενίσχυσε το ρεύμα που επικρατούσε στη Δύση και θεωρούσε τον αυτοκράτορα Μαννουήλ υπεύθυνο για την αποτυχία αυτή, αποξενώνοντας ακόμη περισσότερο τη Δύση από το Βυζάντιο, ενώ ταυτόχρονα παγιωνόταν η άποψη των καθολικών, ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν πραγματικοί χριστιανοί.⁶⁸

⁶⁷ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 217-218

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 274

(5) Οι βυζαντινοί κυρίως κατά την περίοδο του Αλεξίου και Μανουήλ, μέσα από αυτές τις παραχωρήσεις, είχαν δημιουργήσει μια **ισχυρή συμμαχία** με τους Ενετούς, που τους έδιδε τη ναυτική κυρίως ισχύ, για την αντιμετώπιση των Νορμανδών στην Αδριατική, η οποία αποτελούσε περιοχή κοινού συμφέροντος. Με αφορμή τις επίσης παραχωρήσεις του Μανουήλ και στις άλλες ιταλικές Δημοκρατίες της Γένοβας και της Πίζας και τα επεισόδια των Βενετών στην Κωνσταντινούπολη που ακολούθησαν, το 1176 η Βυζαντινή αυτοκρατορία σταματά τις διπλωματικές σχέσεις με τους Ενετούς. Το πιο σημαντικό όμως που **έπληξε το γόητρο της βυζαντινής διπλωματίας**, είναι το γεγονός ότι, τον Ιούλιο του 1177 στη συνθήκη της Βενετίας, συμμετέχει όλος ο δυτικός κόσμος, Γερμανοί, Νορμανδοί, Σικελοί, Λομβαρδικές δημοκρατίες, Ενετοί, (ακόμη και ο Πάπας Αλέξανδρος Γ΄), πλήν του βυζαντινού αυτοκράτορα, σηματοδοτώντας το τέλος μιας πολύχρονης πετυχημένης σχετικά διπλωματίας προς τη Δύση, που εκφράστηκε με τη λατινόφιλη εξωτερική πολιτική του Μανουήλ, με πολλαπλά ωφέλη, για την αντιμετώπιση των απειλών τόσο στα ανατολικά όσο και στα δυτικά.

(6) Η επέκταση προς τη Δύση ενέπλεξε το Μανουήλ σε μια μεγαλεπήβολη εξωτερική πολιτική, η οποία ήταν πανάκριβη και η απόδοσή της περιορισμένη. Δηλαδή **το κόστος, αποδείχθηκε μεγαλύτερο από το προσδοκώμενο όφελος**. Η αποκατάσταση των φιλικών σχέσεων με τη Δύση, δημιούργησε μια αντιλατινική αντίδραση, που την επωμίστηκαν οι διάδοχοί του, μαζί με τα οικονομικά προβλήματα που αναδύθηκαν μετά το θάνατο του Μανουήλ.

(7) Επί αυτοκρατορίας Αγγέλων, γίνεται στροφή πάλι προς τους Ενετούς και επιτυγχάνεται εκ νέου συμμαχία, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι η απομόνωση από τη Δύση δεν εξυπηρετεί την ίδια την επιβίωση του Βυζαντίου. Σε τρία χρυσόβουλα, οι Βενετοί στην ουσία υπαγορεύουν τους όρους που επιθυμούσαν με ιδιαίτερα προνόμια (εμπορικά, οικονομικά, ιδιοκτησιακά και πολιτικά), εγκαθιδρύοντας μια ισχυρή κοινότητα με ίσα πολιτικά δικαιώματα. Την ίδια περίοδο και πιο συγκεκριμένα το 1189, κατά την **Γ΄ Σταυροφορία** γίνονται εμφανείς οι βλέψεις των Σταυροφόρων όχι μόνο για την ιερή πόλη των Ιεροσολύμων, αλλά παράλληλα και της Κωνσταντινούπολης, θεωρώντας τους Βυζαντινούς, αντίπαλους για την κατάκτηση των Αγίων Τόπων.

(8) Οι Ενετοί το 1201, τίθενται σύμμαχοι των Σταυροφόρων κρατών, για την πραγματοποίηση της **Δ΄ Σταυροφορίας**, αφού η επιχείρηση είχε σχεδιασθεί μέσω Αιγύπτου – Παλαιστίνης και ήταν αναγκαία η διάθεση του ενετικού στόλου. Αντί όμως για την Ιερουσαλήμ στρέφονται κατά της Κωνσταντινούπολης, με την πρόφαση ότι θα βοηθούσαν τον Αλέξιο Β΄ λόγω των διασυνδέσεων που είχε με τους Δυτικούς να στεφθεί αυτοκράτορας, στη θέση του Αλέξιου Γ΄. Την 16 Απρ **1204** κυριεύεται η πρωτεύουσα, στις 16 Μαΐου στέφεται αυτοκράτορας μέσα στην Αγία Σοφία ο Βαλδουίνος, κόμης της Φλάνδρας και Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ο ενετός Μοροζίνι, καθιστώντας μία **νέα λατινική αυτοκρατορία, με ενετική και σταυροφορική συγκυριαρχία και με τις ευχές και ευλογίες του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄**.⁶⁹

⁶⁹ Donald Nikol, Βυζάντιο και Βενετία, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ.120-193

β. ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

(1) Η πάγια εξωτερική πολιτική και η χρήση της διπλωματίας των Βυζαντινών στη Βαλκανική χερσόνησο, στηριζόταν στη δημιουργία ειρηνικών σχέσεων, με τις ισχυρότερες φυλές που κατοικούσαν σε αυτή. Αυτή ήταν πρωταρχική επιδίωξη, γιατί όταν τα εκάστοτε φύλα (κυρίως οι Πετσενέγκοι ή οι Κουμάνοι) βρίσκονταν σε ειρήνη με τους Βυζαντινούς, τα οφέλη ήταν πολλά:

(α) Αποθαρρύνονταν οι επιθέσεις αυτών των φύλων, εναντίον της αυτοκρατορικής επικράτειας.

(β) Χρησιμοποιούνταν ως αποτρεπτικός παράγοντας προς κάθε δύναμη την οποία μπορούσαν να πλησιάσουν, από τους Χαζάρους στον κάτω Βόλγα μέχρι τους Βουλγάρους του Δούναβη.

(γ) Υπήρχε επίσης ένας επιπλέον ειδικός μηχανισμός αποτροπής, ο οποίος αντανάκλούσε στην πολύ περίεργη κατανομή εξουσίας στην προκειμένη περίπτωση: οι ισχυροί Ρως του Κιέβου με τα μονόξυλά τους μπορούσαν να ελέγχουν το δρόμο του Δνείπερου μέχρι τον Εύξεινο Πόντο, αλλά όχι και τις αχανείς στέπες από την μία και από την άλλη πλευρά του ποταμού.

(δ) Μπορούσαν να αποτρέψουν και τους Μαγυάρους το ίδιο αποτελεσματικά, απλά και μόνο επειδή ήταν ένα πολύ μικρότερο σε έκταση και πληθυσμό έθνος, του οποίου οι Πετσενέγκοι ή οι Κουμάνοι εύκολα μπορούσαν να υπερισχύσουν, καθώς και λόγω του φόβου που διακατείχε τους Μαγυάρους, κυρίως για τους Πετσενέγκους.⁷⁰

(2) Κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, η σημασία των Βαλκανίων αυξάνεται. Οι βυζαντινοί έχοντας επεκτείνει τα σύνορά τους μέχρι το Δούναβη, είχαν ξεκινήσει να ανακτούν και τις επαρχίες. Μετά το Μαντζικέρτ, **τα Βαλκάνια είχαν πάρει την θέση που κατείχε η Μ. Ασία έως τότε**. Η αλλαγή αυτή που ήταν δύσκολη και επίπονη, οφείλεται στην εξασθένηση της αυτοκρατορίας και άρχισε την εποχή του Αλέξιου Α΄ του Κομνηνού, **μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας από τα ανατολικά στα δυτικά**. Αυτή η μετάβαση ολοκληρώθηκε τον 12^ο αιώνα και οι βαλκανικές επαρχίες που πλέον άκμαζαν αποτελούσαν τις πηγές πλούτου της αυτοκρατορίας.⁷¹

(3) Από το 1075, οι **Πετσενέγοι αρχικά και οι Κουμάνοι** αργότερα, εκμεταλλευόμενοι την εσωτερική αναταραχή του Βυζαντίου έκαναν όλο και πιο συχνά την εμφάνισή τους, φτάνοντας μάλιστα με χαρακτηριστική ευκολία, μέχρι και τα τείχη της Ανδριανούπολης. Ο Αλέξιος, έχοντας ανασχέσει τους Νορμανδούς στα Δυτικά, έθεσε ως επόμενη

⁷⁰ Edward N. Luttwak, *Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, (Αθήνα: Τουρική, 2009), σ. 250-254

⁷¹ Ralph – Johannes Lilie, "Twelfth century Byzantine and Turkish states", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, *Manzikert to Lepanto - The Byzantine world and the Turks*, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 35-53

προτεραιότητα την επαναφορά της σταθερότητας και ασφάλειας στα Βαλκάνια.

(4) Ο Αλέξιος, συμμαχώντας με τους Κουμάνους, μπόρεσε και πέτυχε την εκμηδένιση των Πετσενέγων, σε μάχη στις εκβολές του Έβρου ποταμού, το 1091. Κατόπιν στράφηκε εναντίον των ίδιων των Κουμάνων, τους οποίους και κατέστρεψε το 1094, στην περιοχή της Ανδριανούπολης. Με αυτό τον τρόπο, οι Βυζαντινοί ανέκτησαν πλήρως τον έλεγχο των Βαλκανίων.

(5) Χαρακτηριστική βαρύτητα δόθηκε και στην απειλή από την **Ουγγαρία**. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, από το 1151 έως το 1167 πραγματοποιήθηκαν 13 εκστρατείες εναντίον τους, στις περισσότερες μάλιστα επικεφαλής ετίθετο ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Τελικά το 1172, υπέταξε τους Σέρβους, απέκτησε τον απόλυτο έλεγχο των δυτικών Βαλκανίων και υποχρέωσε την Ουγγαρία ως υποτελή στο Βυζάντιο.

(6) Το 1187 όμως και μετά από έναν αιώνα περίπου σχετικού ελέγχου των Βαλκανίων, η κατάσταση στο χώρο αυτό αρχίζει να αποσταθεροποιείται λόγω των επαναστατικών εξεγέρσεων από την πιεστική διοίκηση των βυζαντινών στο εσωτερικό των Βαλκανίων. Οι Βούλγαροι με τη συνδρομή των Κουμάνων και Βλάχων και μετά από δεκαπενταετή αντίσταση, κατάφεραν το 1202 να δημιουργήσουν τη δεύτερη βουλγαρική αυτοκρατορία, συρικνώνοντας ακόμη περισσότερο τα βυζαντινά σύνορα. Η βυζαντινή αυτοκρατορία περιοριζόταν πλέον στη Θράκη, στα όρη της Ροδόπης και στη

Μακεδονία, επιβεβαιώνοντας την αναποφασιστικότητα και **ανικανότητα** της βυζαντινής αυτοκρατορίας να **ανασχέσει ένα αντίπαλο** ο οποίος δεν διέφερε από αυτές τις δεκάδες που είχε στο παρελθόν καταστείλει με επιτυχία.⁷²

γ. ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

(1) Οι **Αρμένιοι**, εκμεταλλευόμενοι το χάος που επικρατούσε μετά το Μαντζικέρτ, επιχείρησαν τη δημιουργία ενός εκτεταμένου αρμενικού κράτους στις νοτιοανατολικές περιοχές της Μ. Ασίας, όπως του Ταύρου, της Κιλικίας και της Μεσοποταμίας. Οι Αρμένιοι αναγνώρισαν την επικυριαρχία της Κωνσταντινούπολης, πλην όμως πέτυχαν ουσιαστικά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας τους κατέχοντας τα στρατηγικά αυτά σημεία, αμφισβητώντας με αυτό τον τρόπο την Βυζαντινή κυριαρχία σε ολόκληρη την νοτιοανατολική πλευρά της χερσονήσου.

(2) Η παραπάνω μετακίνηση των αρμενικών πληθυσμών στα ανατολικά θέματα της Βυζαντινής Ανατολής, τις παραμονές των σελτζουκικών εισβολών, είχε προκαλέσει επιπρόσθετες δυσχέρειες. Και αυτό γιατί οι Αρμένιοι ήταν συχνά εχθρικά διατιθέμενοι προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και εν γένει στους Έλληνες γείτονες, της καινούριας τους πατρίδας. Η πολιτική αυτή εχθρότητα, ήταν συνυφασμένη με το θρησκευτικό ανταγωνισμό, καθότι η αρμενική εκκλησία αρνιόταν επιμόνως να δεχθεί βιαίως τις αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνας, δηλαδή την εκκλησιαστική ένωση Βυζαντινών και Αρμενίων.

⁷² Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 220-221 και 486-487

(3) Την ίδια εχθρική διάθεση με τους Αρμένιους, επεδείκνυαν και οι **Σύριοι**, σε ηπιότερο όμως βαθμό, για τον ίδιο ακριβώς λόγο, προκαλώντας την αποδιοργάνωση στις ανατολικές επαρχίες της Μ. Ασίας που κατοικούνταν από Σύριους, την αποφασιστική περίοδο μάλιστα, έναρξης της τουρκικής πίεσης.

(4) Οι **Τούρκοι** μετά το Μαντζικέρτ, δεν εκμεταλλεύθηκαν άμεσα στο έπακρο την επιτυχία τους, καθώς οι Βυζαντινοί εξακολουθούσαν να εξουσιάζουν μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις, που απλώνονταν από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι τη Μεσόγειο και από την Αρμενία ως την Βιθυνία. Ίσως οι Σελτζούκοι να μην είχαν προσχεδιάσει την κατάληψη της Μ. Ασίας ή να μην τους ενδιέφερε αρχικώς. Αυτό που πέτυχαν όμως, ήταν η κατάληψη και ο απόλυτος έλεγχος των δρομολογίων και των περασμάτων βαθιά μέσα στην Μ. Ασία, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο μία πρώτη – αρχική φάση κατάληψης της Μ. Ασίας. Σε αυτό το στάδιο οι Τούρκοι, μπορεί να μην κατείχαν σημαντικές πόλεις, αλλά ελέγχοντας τα δρομολόγια που οδηγούν σε αυτές, είχαν καταφέρει να τις αποκόψουν από τη δυτική και βορειοδυτική Μ. Ασία, απομονώνοντας στην ουσία την πρωτεύουσα του Βυζαντίου, από μεγάλες αστικές περιοχές της κεντρικής και ανατολικής χερσονήσου.

(5) Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη βόρεια πλευρά, αφού οι περισσότερες πόλεις ήταν μεν υπό την εξουσία του

Βυζαντίου, οι δρόμοι όμως που οδηγούσαν από και προς αυτές ελέγχονταν από τους Τούρκους, με αποτέλεσμα η προσέγγιση τους να είναι ιδιαίτερα ανασφαλής και επικίνδυνη, οπότε και αποφευγόταν η παρουσία ή ακόμη και η διέλευση βυζαντινών στρατευμάτων.

(6) Ταυτόχρονα με τα παραπάνω, οι Τούρκοι επιχείρησαν για πρώτη φορά δειλά – δειλά να έρθουν σε επαφή με τη δυτική και βορειοδυτική Μ. Ασία, στέλνοντας Τουρκομάνους σε πρώτο χρόνο για αναγνωριστικές επιδρομές, χωρίς να επιδιώκουν την κατάληψη μεγάλων πόλεων. Η πρώτη όμως μεγάλη επαφή με αστικά κέντρα, ήταν όταν μεγάλος αριθμός Τούρκων χρησιμοποιήθηκε μετά το 1077 ως φρουρά πόλεων από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, για να τις προστατεύσει από τον αντίπαλό του Μιχαήλ Ζ΄. Παρομοίως, η στάση του Νικηφόρου Μελισσηνού, τον ώθησε να συμμαχήσει με Τούρκους και να καταλάβει πόλεις της Μ. Ασίας. Όταν όμως απέτυχε η στάση του, πόλεις της δυτικής Μ. Ασίας, της Φρυγίας και της Γαλατίας βρέθηκαν αυτομάτως στα χέρια των τουρκικών φρουρών.⁷³

(7) Επιπρόσθετα, για να πετύχει ο Αλέξιος την συγκράτηση και καταστροφή των Νορμανδών, είχε υπό την πίεση της ανάγκης συμβιβαστεί με το Σελτζούκο σουλτάνο τον Ιούνιο του 1085, συνάπτοντας ειρήνη. Το τουρκικό σουλτανάτο με έδρα τη Νίκαια, επικίνδυνα κοντά στην Κωνσταντινούπολη, αναγνωρίσθηκε ως κυρίαρχο κράτος, ενώ συμφωνήθηκαν και τα σύνορα μεταξύ χριστιανικών και μουσουλμανικών εδαφών. Η επιβίωση της αυτοκρατορίας, δεν μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με

⁷³ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 99-103

πολέμους, αφού ο στρατός και το ναυτικό χρειάζονταν υψηλές δαπάνες για να συντηρηθούν. Απαιτούνταν πλέον συμμαχίες και οικονομικοί πόροι.

(8) Όταν τα Βαλκάνια περιήλθαν υπό αποτελεσματική βυζαντινή διοίκηση, ο Αλέξιος ήταν ελεύθερος να στραφεί στο πρόβλημα της Μ. Ασίας και στην εν γένει παρουσία των Τούρκων στην ευρύτερη περιοχή. Έχοντας χαθεί η πόλη κλειδί της Αντιόχειας, οι περιοχές του Ευφράτη μόνο κατ' όνομα ανήκαν στην αυτοκρατορία. Η συμφωνία για συμμαχία με τους Σελτζούκους το 1085, ήταν **μία κίνηση αναγνώρισης μη αποτελεσματικού ελέγχου της Μ. Ασίας**. Στην ουσία μια αναγνώριση της εξουσίας των Σελτζούκων στην κεντρική Μ. Ασία και η καθιέρωση ενός ικανοποιητικού καθεστώτος διαβίωσης μαζί τους.

(9) Η άνοδος του Βυζαντίου όμως επί Κομνηνών και ιδιαίτερα με τις επιτυχίες εναντίον των Νορμανδών και στα Βαλκάνια, δεν επέτρεπε παρά να **αμφισβητήσει το status quo στη Μ. Ασία**. Το φιλόδοξο σχέδιο όμως του Αλέξιου, για άνοιγμα του περίφημου καναλιού του Ιουστινιανού που ένωνε το Σαγγάριο και τον κόλπο της Νικομήδειας, ως ανάχωμα στις τουρκικές επιδρομές, ξεχάστηκε γρήγορα, καθότι η αναχώρηση της Α΄ Σταυροφορίας το 1095 με προορισμό την Ανατολή, **διαφοροποίησε την ιεράρχηση των πολιτικών σκοπών του Βυζαντίου**.⁷⁴

(10) Παρ' όλα αυτά, ο Αλέξιος αντιμετώπισε αποφασιστικά τους Τούρκους, αφού καταφέρνοντας να ελέξει τα στρατεύματα

⁷⁴ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 222-223

της Α΄ Σταυροφορίας, το 1101 οι Βυζαντινοί επανέκτησαν και ενσωμάτωσαν στην Αυτοκρατορία τη δυτική Μ. Ασία, έγιναν κύριοι της πολύ σημαντικής πόλης της Άγκυρας, εκδίωξαν τους Τούρκους από τη βορειοδυτική πλευρά της Μ. Ασίας και προχώρησαν έως το δυτικό άκρο του οροπεδίου.

(11) Ο Αλέξιος, βλέποντας τη Ρώμη ως μια εν δυνάμει πηγή στρατευμάτων, προσπάθησε να φέρει κοντά την καθολική εκκλησία με αυτή της Κωνσταντινούπολης, προσδοκώντας στην ανάκτηση της εμπιστοσύνης του Πάπα, ώστε να τη χρησιμοποιήσει ως το βασικό πυλώνα της στρατιωτικής στρατηγικής του στη Μ. Ασία. Για να το κάνει πιο ελκυστικό, έθεσε και θέμα προστασίας των Αγίων Τόπων. Η καχυποψία όμως μεταξύ Σταυροφόρων και Βυζαντινών και με αφορμή την προστριβή για την κατάληψη της Αντιόχειας, **διέλυσε τη συμμαχία, με αποτέλεσμα το καθαρό κέρδος να αντιστοιχεί μόνο στην εξασφάλιση των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας.**

(12) Η αρχική αισιοδοξία που κυριαρχούσε στη βυζαντινή αυλή κατά την Α΄ Σταυροφορία, αποδείχθηκε αβάσιμη, καθότι όλο και πιο πολύ εδημιουργείτο η εντύπωση ότι η σταυροφορία αποτελούσε ένα εργαλείο προβολής των παπικών αξιώσεων για τα πρωτεία και κατ' επέκταση μια δυνητική απειλή για την επιβίωση της ίδιας της αυτοκρατορίας. Έτσι, στη συνείδηση των Βυζαντινών, η Δύση αποτελούσε μια ξεχωριστή ενότητα, χωρίς επί της ουσίας **με κοινά συμφέροντα στη Μ. Ασία.**

(13) Στα χρόνια που ακολούθησαν και μέχρι το 1141, η χερσόνησος έζησε πολλές και σε μεγάλη ένταση εισβολές – επιχειρήσεις, κατά τις οποίες Βυζαντινοί, Σελτζούκοι, Τουρκομάνοι και Δανισμένδες, πολεμούσαν, σε έναν αγώνα με ρευστά σύνορα. Οι συνεχείς αυτές επιχειρήσεις, σήμαιναν το τέλος **του ενοποιημένου πολιτικού ελέγχου της Ανατολής**, αφού πολλαπλασιάστηκαν οι ανεξάρτητες πολιτικές αρχές, παράγοντας αρνητικός για την έναρξη του εξισλαμισμού και της τουρκοποίησης της Μ. Ασίας.

(14) Στόχος του Ιωάννη Κομνηνού από το 1130 και μετά, ήταν η ανακατάληψη της Αντιόχειας αρχικά και στη συνέχεια να ξανακάνει όριο της αυτοκρατορίας τον Ευφράτη, επαναφέροντας συγχρόνως κάποια μορφή ελέγχου στο εσωτερικό της Μ. Ασίας. Η περιοχή αυτή ήταν μοιρασμένη ανάμεσα στους Σελτζούκους που κατείχαν το νότιο μέρος του κεντρικού οροπεδίου του Ικονίου και τους Δανισμένδες που έλεγχαν το βόρειο μέρος. Μέχρι το 1140 και μετά από χρόνια σκληρών εκστρατειών, υπήρχαν λίγα μόνο απτά κέρδη. Οι ντόπιοι, ακόμη και οι Έλληνες που είχαν απομείνει στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, δίσταζαν να δεχτούν το βυζαντινό νόμο, προτιμώντας τους Σελτζούκους του Ικονίου, επιβεβαιώνοντας **ότι η συνήθεια που ισχυροποιείται από το χρόνο είναι δυνατότερη από τη φυλή ή την πίστη**.

(15) Ένα σημαντικό γεγονός που λαμβάνει χώρα στο τέλος αυτής της υποπεριόδου, το 1142, είναι ο θάνατος του ηγέτη των Δανισμένων Μαλίκ Μωάμεθ, που επιφέρει τη διάσπαση των Δανισμένων,

σε τρία εχθρικά και εμπόλεμα μέρη. Από μια πρώτη ματιά, φαίνεται να εξυπηρετεί τους Βυζαντινούς, καθότι απαλλάσσονται από την πίεση του πιο ισχυρού κράτους στην Ανατολή. Στην ουσία όμως, το κενό ισχύος που δημιουργείται στην περιοχή θα συμπληρωθεί αργότερα από την **αύξηση ισχύος των Σελτζούκων** του Ικονίου, προς αποκατάσταση της ισορροπίας ισχύος στην Ανατολή.

(16) Έστω και έτσι, **οι δίδυμοι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής του Ιωάννη Κομνηνού, αποκατάσταση των συνόρων στον Ευφράτη και ανάκτηση ελέγχου στην κεντρική Μ. Ασία**, φαίνονταν εφικτοί. Έχοντας εξασφαλίσει το δρομολόγιο για την Απάλεια ελέγχοντας τη νότια Μ. Ασία και έχοντας στη σφαίρα επιρροής τους την Αντιόχεια και την Κιλικία, με το να παρουσιάζονται οι βυζαντινοί ως μέτοχοι των ιδανικών των σταυροφόρων, είχαν προκαλέσει ένα φόβο στους Τούρκους. Η **συμμαχία** μάλιστα για πρώτη φορά με τους Γερμανούς, προσέδιδε μια δυναμική στο διεθνή καταμερισμό ισχύος.

(17) Το 1162, με τη συνθήκη Βυζαντινών και Σελτζούκων, **οι πρώτοι έχασαν το πλεονέκτημα των συνεχόμενων επιτυχιών στη Μ. Ασία**, βασιζόμενοι σε μια ψευδαίσθηση ασφάλειας, έδωσαν περισσότερη προσοχή στη Δύση και **παραμέλησαν το τουρκικό πρόβλημα**, αφού μάλλον δεν υπήρχαν οι δυνάμεις εκείνες εντός της αυτοκρατορίας για να αναδείξουν τα κόστη και τα οφέλη από αυτή τη συμμαχία. Μέχρι το 1174, απαλλαγμένοι οι **Σελτζούκοι** από τους Βυζαντινούς και επεκτείνοντας το κύρος που είχαν αποκτήσει με την αυτοκρατορία,

ασχολήθηκαν με την ολοκληρωτική διάλυση των Δανισμένων και επέτυχαν το 1175 την προσάρτηση όλων των εδαφών που ανήκαν στους αντιπάλους τους, από την Άγκυρα έως τη Σεβάστεια, τη Νεοκαισάρεια και τη Μελιτηνή. Αυτή η τεράστια άνοδος και ανάπτυξη των Σελτζούκων που τους προσέφερε η επέκταση της κυριαρχίας τους, άλλαξε την ισορροπία δυνάμεων στην Ανατολή, όπου πλέον οι **Σελτζούκοι αποτελούσαν το μοναδικό δρώντα στην περιοχή.**⁷⁵

(18) Η ήττα στο Μυριοκέφαλο, κατέστρεψε την ισορροπία της ανατολικής πολιτικής του Μανουήλ, τόσο με τους νικητές Σελτζούκους, όσο και με τα σταυροφορικά κράτη. Είναι αξιοσημείωτο ότι, όταν την επόμενη χρονιά στάλθηκε βυζαντινός στόλος να βοηθήσει τα σταυροφορικά κράτη, αυτά απέρριψαν περιφρονητικά τις υπηρεσίες του, αποδεικνύοντας την ταχεία εξασθένηση της βυζαντινής επιρροής στους Αγίους Τόπους.

(19) Η εξωτερική πολιτική του Μανουήλ στο τέλος της αυτοκρατορίας του, όταν έπεισε υποθετικά το βασιλιά των Ούγγρων, τον Σελτζούκο Σουλτάνο, το βασιλιά της Ιερουσαλήμ και τον πρίγκιπα της Αντιόχειας, να υποστηρίξουν τη διαδοχή του γιού του Αλέξιου Β΄ Κομνηνού, στην ουσία προκαλούσε την ανάμειξη ξένων ηγεμόνων σε θέματα που αφορούσαν το βυζαντινό θρόνο, δείχνοντας την αδυναμία χειρισμού τόσο σημαντικών εσωτερικών ζητημάτων, αλλά θέτοντας σε κίνδυνο την εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου. Και αυτό γιατί δινόταν αυτομάτως σε ξένες δυνάμεις η

⁷⁵ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ 105-108

πρόφαση (**νόμιμο κίνητρο**) για μελλοντική εισβολή στην αυτοκρατορία, προκειμένου να υπερασπιστούν τα δικαιώματα του νεαρού αυτοκράτορα.⁷⁶

(20) Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να αναλυθεί ως εμβόλιμη, σε όση έκταση είναι εφικτό λόγω των περιορισμένων πηγών, η μάχη στο Μυριοκέφαλο, η οποία αποτέλεσε την τελευταία σημαντική μάχη της περιόδου που εξετάζεται και η έκβασή της σταθεροποίησε το υφιστάμενο status – quo στην Μικρά Ασία.

Η Μάχη του Μυριοκέφαλου (1176)⁷⁷

(α) Συνοπτική Στρατιωτική – Πολιτική

Κατάσταση προ της Μάχης

1/ Η μάχη του Σιρμίου το 1167 εναντίον των Ούγγρων και η επικράτηση των βυζαντινών δυνάμεων, δείχνει χαρακτηριστικά ότι την περίοδο αυτή (1170), ακόμη και με ένα στρατό τόσο διαφορετικό από τους προγενέστερους που κατάφεραν τις σπουδαίες νίκες στα τέλη του δέκατου και στις αρχές του ενδέκατου αιώνα, και ακόμη περισσότερο σε σύγκριση με τους θεματικούς στρατούς που κράτησαν την άμυνα της αυτοκρατορίας από τον έβδομο αιώνα και μετά, οι στρατοί της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπό ικανή ηγεσία και με σωστή

⁷⁶ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 283-284

⁷⁷ John Haldon, Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου, (Αθήνα: Τουρική, 2001), σ. 228-238

πειθαρχία. ήταν σε θέση να καταφέρουν εντυπωσιακές νίκες και ο στρατός παρέμενε το κύριο όργανο της αυτοκρατορικής εξωτερικής πολιτικής.

2/ Στη Μικρά Ασία ο Μανουήλ είχε καταφέρει μέχρι τη δεκαετία του 1170 να επαναφέρει αληθινή ισορροπία στο συσχετισμό δυνάμεων με το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ικονίου, και ασκούσε ολοένα και περισσότερη πίεση γύρω από τα σύνορά του με αντικειμενικό σκοπό την επανάκτηση του κεντρικού οροπεδίου της Μικράς Ασίας, που είχε χαθεί έναν αιώνα πριν, μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ. Στο νότο οι αυτοκρατορικές δυνάμεις είχαν επανακτήσει την Κιλικία, και το σταυροφορικό πριγκιπάτο της Αντιόχειας αναγνώριζε τη βυζαντινή επικυριαρχία. Το κύριο πρόβλημα του αυτοκράτορα στην ανατολή προερχόταν από το γεγονός ότι η πολιτική του έναντι της Δύσης βρισκόταν διαρκώς υπό την απειλή, διπλωματική ή με άλλα μέσα, η οποία θεωρούσε την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τον κύριο αντίπαλο των συμφερόντων της στην κεντρική Μεσόγειο. Ήταν τόσο έντονη η αντιπαράθεση, ώστε δεν δίσταζε να υποστηρίξει καθαρά τον Σελτζούκο σουλτάνο Κιλίτς Αρσλάν έναντι του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ ήταν λοιπόν υποχρεωμένος να μοιράζει τις δυνάμεις του κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην φαίνεται μεν ότι παραμελεί τα βαλκανικά του εδάφη, αλλά να μπορεί ταυτόχρονα να διαθέτει και αρκετές δυνάμεις στη Μικρά Ασία, ικανές για αποτελεσματική αποτροπή απέναντι στους Σελτζούκους. Σημαντική παράμετρος της ανατολικής πολιτικής του ήταν η διατήρηση καλών σχέσεων με τα κράτη των σταυροφόρων στη Συρία και την Παλαιστίνη, χωρίς όμως

από την άλλη να διακινδυνεύει την καλή συνεννόηση με τους εμίρηδες του Χαλεπιού, τους οποίους μπορούσε να χρησιμοποιεί ως αντίβαρο των Σελτζούκων από το νότο. Με το θάνατο του εμίρη Νουραντίν, το 1174, η ισορροπία δυνάμεων μετατοπίστηκε εν μέρει εις βάρος του Βυζαντίου, καθώς ο διάδοχός του Σαλαδίνος ενδιαφερόταν περισσότερο να επεκταθεί προς το νότο και την Αίγυπτο.

(β) Εκστρατεία κατά των Σελτζούκων

1/ Ο Μανουήλ αποφάσισε ότι μια ακόμα στρατιωτική προσπάθεια να εκριζώσει τη σελτζουκική ισχύ θα είχε το καλύτερο αποτέλεσμα βραχυπρόθεσμα και ξεκίνησε προετοιμασίες για μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον του Ικονίου, της πρωτεύουσας του σελτζουκικού σουλτανάτου. Παρ' όλα αυτά, ως πρώτο μέτρο, ο Μανουήλ προώθησε δυνάμεις και ενίσχυσε ορισμένα από τα φρούρια των συνόρων που αποτελούσαν άμεση απειλή για τους Σελτζούκους, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει αναπόφευκτα ο πόλεμος που επιθυμούσε. Ο στρατός του, συνοδευόμενος από ένα τεράστιο αριθμό πολιορκητικών μηχανών και εφοδίων, τα μεταγωγικά των οποίων σε φάλαγγα πορείας έφθαναν, σύμφωνα με ένα γράμμα του ίδιου του Μανουήλ προς το βασιλιά Ερρίκο Β' της Αγγλίας, τα δεκαπέντε χιλιόμετρα σε μήκος, ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1176 για την αποφασιστική σύγκρουση με τον ηγεμόνα των Σελτζούκων.

2/ Όπως ήταν επόμενο, ο Κιλίτς

Αρσλάν ανησυχούσε ιδιαίτερα από αυτή την εξέλιξη, που αποτελούσε πραγματική απειλή για το σουλτανάτο του. Έστειλε λοιπόν μήνυμα στον Μανουήλ ζητώντας διαπραγματεύσεις, αλλά ο αυτοκράτορας, πεπεισμένος στην ανωτερότητα των δυνάμεών του, αρνήθηκε και συνέχισε την πορεία του. Ο Σελτζούκος σουλτάνος δεν είχε λοιπόν άλλη επιλογή από το να υπερασπιστεί το έδαφος του όσο καλύτερα μπορούσε. Υπολογίζοντας με ακρίβεια την πορεία και τους δρόμους που θα ακολουθούσε ο αυτοκρατορικός στρατός, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι θα έπρεπε να υιοθετήσει επιβραδυντικό αγώνα, σε συνδυασμό με την οργάνωση ενεδρών. Η καταλληλότερη περιοχή για την πραγματοποίηση ενέδρας, ήταν σε ένα από τα κύρια περάσματα, μέσα από τα ορεινά προς το κεντρικό οροπέδιο της Μικράς Ασίας, στην ανατολική παρυφή του οποίου βρισκόταν το Ικόνιο.

3/ Ο Μανουήλ πλησίαζε από τα δυτικά, ο δρόμος του όμως τον έβγαζε στην αρχή κάπως βορειότερα, για να συνεχίσει έπειτα νοτιοανατολικά, προς την Αντιόχεια της Πισιδίας και προς τη λίμνη Πουσγούση (σημερινό Μπέησεχιρ) και στη συνέχεια να κατευθυνθεί ανατολικά. Ακολουθώντας αυτό το δρόμο προς το Ικόνιο, ο στρατός του θα έπρεπε να διαβεί το σημαντικό πέρασμα του Τζιβριτζή, εάν είχε σκοπό να πολιορκήσει την πόλη. Αυτός ο δρόμος παρείχε κατευθείαν πρόσβαση προς το Ικόνιο και τον είχε χρησιμοποιήσει παλαιότερα ο ίδιος ο αυτοκράτορας σε άλλη εκστρατεία του, το 1146.

4/ Το πέρασμα, όλο στροφές, έχει μήκος 24 χιλιομέτρων με κατεύθυνση νοτιοανατολική στην αρχή και βορειοανατολική προς το τέλος του. Σε πολλά σημεία είναι δασωμένο, προσφέροντας κάλυψη σε όποια δύναμη σχεδιάζει να οργανώσει ενέδρες. Η είσοδός του από τα δυτικά είναι μια στενωπός ιδιαίτερα δύσβατη για μερικά χιλιόμετρα, ενώ στη συνέχεια διευρύνεται και καταλήγει σε κοιλάδα για άλλα δεκατέσσερα χιλιόμετρα. Τα πρανή της κοιλάδας υψώνονται ομαλά από τη μια πλευρά, αλλά πολύ απότομα από την άλλη. Κοντά στην αρχή της κοιλάδας, σε απόσταση περίπου δέκα χιλιομέτρων από την είσοδο του περάσματος και τρία χιλιόμετρα από το βόρειο δρόμο, υπήρχαν τα ερείπια ενός εγκαταλελειμμένου φρουρίου (ορατού ακόμη και σήμερα, και αποκαλούμενου Ασάρ Καλεσί), του Μυριοκέφαλου, που πήρε την ονομασία του από τις εκατοντάδες κορυφές βουνών που ορθώνονται πίσω του. Το έδαφος της περιοχής είναι δύσβατο και πετρώδες, στοιχείο που προσθέτει ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία σε όποια δύναμη επιχειρεί να διατηρήσει το σχηματισμό της. Στην έξοδο της διάβασης τα υψώματα συγκλίνουν και πάλι και ο δρόμος περνάει από μια νέα στενωπό, προτού καταλήξει σε ένα λοφώδες οροπέδιο μόλις σαράντα χιλιόμετρα από το Ικόνιο.

5/ Οι Τούρκοι είχαν καταστρέψει όσα από τα σπαρτά μπορούσαν κατά μήκος του δρόμου που ακολουθούσε ο βυζαντινός στρατός και είχαν δηλητηριάσει ή γεμίσει με ακαθαρσίες τα πηγάδια και τις πηγές νερού. Οι δυνάμεις των Βυζαντινών λοιπόν αντιμετώπιζαν ήδη πρόβλημα ζωοτροφών και ύδρευσης και πολλοί από τους

στρατιώτες υπέφεραν από δυσεντερία. Οι δυνάμεις του σουλτάνου είχαν καταλάβει τη διάβαση και ο Μανουήλ, καθώς πλησίαζε, έπρεπε να αποφασίσει αν θα διέτασσε επίθεση ή όχι. Παρά τις παραινέσεις των συμβούλων του για τον κίνδυνο ενεδρών ο αυτοκράτορας αποφάσισε να επιτεθεί μετωπικά, παραβλέποντας ότι υπήρχε τουλάχιστον μία εναλλακτική λύση, καθώς ένα άλλο δρομολόγιο μπορούσε να οδηγήσει το στρατό του στην πεδιάδα κοντά στο Φιλομήλιον (σημερινό Άκσεχιρ) - ήταν ο δρόμος που ακολούθησε το 1190, η Γ΄ Σταυροφορία. Οι λόγοι αυτής της απόφασής του δεν μας είναι γνωστοί, εκτιμάται όμως ότι ο Μανουήλ ανησυχούσε για το αν θα κατάφερνε να καλύψει τις ανάγκες του στρατού του, σε τροφή και νερό, γιατί αλλιώς θα ήταν υποχρεωμένος να αναστρέψει πορεία, γεγονός που δεν ήταν διατεθειμένος να σκεφθεί ούτε καν ως ενδεχόμενο. Είναι επίσης πιθανό να θεώρησε ότι οι Τούρκοι θα αντιδρούσαν όπως την προηγούμενη φορά, το 1146, και θα τον παρενοχλούσαν στην πεδιάδα μετά την έξοδό του από τη διάβαση - άλλωστε οι Βυζαντινοί ήσαν εξοικειωμένοι με τα χαρακτηριστικά του τοπίου από την προηγούμενη εκστρατεία.

6/ Το μέγεθος του σελτζουκικών δυνάμεων δεν είναι γνωστό. Ούτε όμως και οι βυζαντινές δυνάμεις μπορούν να υπολογιστούν με ακρίβεια, ωστόσο τα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές έφθαναν τις 3.000 άμαξες. Επιπλέον, ένας στρατός που έχει βάθος φάλαγγας περί τα δεκαπέντε χιλιόμετρα, αν βαδίζει σε μέτωπο πέντε ανδρών, ανέρχεται περίπου στους 25.000 άνδρες. Ο αριθμός

αυτός είναι ενδεικτικός και εξαρτάται από το εύρος του περάσματος, το μέτωπο της φάλαγγας πορείας, τον αριθμό των αλόγων κλπ., άρα δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μια προσέγγιση. Ο στρατός, ακολουθώντας την πάγια τακτική, ήταν χωρισμένος σε διάφορες διοικήσεις ισορροπημένης σύνθεσης με ιππικό, πεζικό και τοξότες, εκτός από την εμπροσθοφυλακή που μάλλον αποτελούνταν αποκλειστικά από πεζικό. Η διάταξη της φάλαγγα πορείας, ήταν η εξής: η εμπροσθοφυλακή (κυρίως από πεζικό των ανακτορικών μονάδων), ακολουθούμενη από την κύρια δύναμη (αποτελούμενη από τα τάγματα της Δύσης και της Ανατολής), τη δεξιά πτέρυγα, υπό τον Βαλδουίνο της Ιερουσαλήμ, τα μεταγωγικά ανεφοδιασμού, τις πολιορκητικές μηχανές πίσω τους και στη συνέχεια την αριστερή πτέρυγα. Έπονταν οι επίλεκτες μονάδες και η σωματοφυλακή του αυτοκράτορα και τέλος την ουρά έκλεινε η οπισθοφυλακή, υπό τη διοίκηση του έμπιστου ανώτατου αξιωματικού Ανδρόνικου Κοντοστέφανου. Ήταν μια κλασική βυζαντινή διάταξη πορείας.

7/ Ο Μανουήλ δεν έλαβε υπόψη το δύσβατο του εδάφους, το οποίο καλούνταν να διασχίσουν οι δυνάμεις του. Τα βαρυφορτωμένα μεταγωγικά δεν έκαναν αναδιανομή φορτίου, ώστε να εξασφαλιστεί ο ίδιος ρυθμός πορείας, ούτε άλλαξε η διάταξη πορείας των μεταγωγικών πολιορκίας ώστε να αυξηθεί η ταχύτητά τους. Επίσης, δεν δόθηκε αποστολή σε καμία δύναμη ανιχνευτών για να εντοπίσει και να εκδιώξει τυχόν τουρκικές ενέδρες. Κατόπιν διαταγής του αυτοκράτορα, η εμπροσθοφυλακή εισήλθε στη διάβαση σε φάλαγγα πορείας. Η δύναμη

αυτή - κυρίως πεζικό - φαίνεται ότι αιφνιδίασε τους Τούρκους, γιατί μπόρεσε να διασχίσει άνετα τη στενωπό, συναντώντας ελάχιστη αντίσταση. Υποθετικά, φαίνεται ότι οι Τούρκοι δεν είχαν καταλάβει ακόμη τις θέσεις τους και το πιθανότερο σενάριο είναι ότι ο Κιλίτς Αρσλάν έστειλε τις δυνάμεις του να κλείσουν το πέρασμα, σε μεταγενέστερο χρόνο.

8/ Η πορεία διά μέσου της διάβασης διαρκούσε τουλάχιστον πέντε με έξι ώρες και δεδομένου του μήκους της αυτοκρατορικής φάλαγγας, η οποία θα είχε επιμηκυνθεί ακόμη περισσότερο καθώς τα στρατεύματα ελίσσονταν σε στενό μέτωπο μέσα από τη διάβαση, η εμπροσθοφυλακή θα είχε ήδη φθάσει στην έξοδο όταν θα έφθαναν στην είσοδο οι τελευταίες διοικήσεις. Αμέσως πίσω από την εμπροσθοφυλακή ακολουθούσε το κύριο σώμα, κινούμενο με ικανοποιητική ταχύτητα, αλλά, καθώς πλησίαζε την έξοδο, οι Τούρκοι από τα γύρω υψώματα εξαπέλυσαν την επίθεσή τους. Ο βασικός στόχος της επίθεσης ήταν η δεξιά πτέρυγα του στρατού με τα μεταγωγικά, που αναγκαστικά ήταν πιο αργή και είχε επιμηκυνθεί και αραιώσει επικίνδυνα. Τα στρατεύματα του δεξιού δεν προσπάθησαν καν να κρατήσουν κάποια συνοχή ούτε χρησιμοποίησαν τους τοξότες τους για να απωθήσουν τις σελτζουκικές επιθέσεις. Έτσι υπέστησαν σοβαρές απώλειες, ο σχηματισμός τους διασπάστηκε και τράπηκαν σε φυγή και προς τις δύο κατευθύνσεις: προς την έξοδο της διάβασης και προς τα πίσω. Ο ίδιος ο Βαλδουίνος έπεσε στη μάχη. Πολλοί από τους στρατιώτες προσπάθησαν να βρουν προστασία σε ένα λοφίσκο, και ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς τραυματίστηκε πέφτοντας σε

ένα βαθύ ξεροπόταμο που χώριζε το πέρασμα από τα γύρω υψώματα. Οι Τούρκοι είχαν οργανώσει αρκετές ενέδρες, σε επτά διαφορετικά σημεία κατά μήκος μικρών χειμάρρων δίπλα ή μέσα από τους οποίους περνούσε ο δρόμος. Έτσι, μόλις τα στρατεύματα διέφευγαν από μια ενέδρα έπεφταν σε άλλη. Την ίδια στιγμή, η εμπροσθοφυλακή που διέφυγε την κύρια επίθεση, είχε βγει από το πέρασμα και είχε οχυρωθεί σε ένα λόφο, όπου μετά από λίγο τη συνάντησε και το κύριο σώμα του στρατού. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι Τούρκοι δεν ασχολήθηκαν καθόλου με τις δυνάμεις που είχαν ήδη περάσει τη διάβαση και στρατοπεδεύσει.

9/ Οι στρατιώτες των διοικήσεων που ακολουθούσαν πίσω από τα μεταγωγικά άρχισαν να πανικοβάλλονται με τη σειρά τους και να διασκορπίζονται όσο εξελισσόταν η τουρκική επίθεση. Συναντούσαν νεκρούς στρατιώτες, αγωγιάτες και κτήνη των μεταγωγικών που οι Τούρκοι είχαν τοξεύσει χωρίς οίκτο και που τώρα έφραζαν το δρόμο. Τα τουρκικά βέλη έπεφταν πια βροχή στις μονάδες της οπισθοφυλακής, και τα κατεστραμμένα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές εμπόδιζαν κάθε μετακίνηση. Η κατάσταση χειροτέρευε όταν άρχισε να φυσά ένας δυνατός άνεμος, με αποτέλεσμα κανείς να μην μπορεί να διακρίνει φίλους και εχθρούς μέσα από τα σύννεφα της σκόνης **(το τυχαίο και απρόβλεπτο που επιφέρει τη φθορά, κατά τον Clausewitz)**. Τελικά ο Μανουήλ, κατάφερε να ανασυντάξει τα διασκορπισμένα τμήματα του στρατού του σε οργανωμένα αποσπάσματα. Έτσι η υπόλοιπη δύναμη κατάφερε να απεμπλακεί, να διαβεί τη στενωπό και να συναντήσει την εμπροσθοφυλακή και το κύριο σώμα στην έξοδο. Η οπισθοφυλακή

φαίνεται πως κατάφερε και αυτή να περάσει αλώβητη και έφθασε στο οχυρωμένο στρατόπεδο αργά το σούρουπο.

10/ Η ανάλυση της μάχης και οι πληροφορίες σχετικά με την αριθμητική δύναμη των μονάδων που έδρασαν στις βυζαντινές εκστρατείες τα αμέσως επόμενα χρόνια δείχνουν ότι, δεν υπήρξαν σοβαρές απώλειες, εκτός της δεξιάς πτέρυγας, η οποία καταστράφηκε ολοσχερώς. Ωστόσο, όλα τα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές χάθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν μαζί με το προσωπικό και τα ζώα τους. Το ίδιο βράδυ ο στρατός κατέλαβε αμυντικές θέσεις γύρω και πάνω στο λόφο που είχε οργανώσει η εμπροσθοφυλακή και απέκρουε τις παρενοχλητικές επιθέσεις των Τούρκων ιπποτοξοτών. Χωρίς το βαρύ πολιορκητικό εξοπλισμό του όμως ο Μανουήλ καταλάβαινε ότι η εκστρατεία για την κατάληψη του Ικονίου δεν μπορούσε ούτε στο ελάχιστο να πετύχει το στόχο της. Αντιλαμβανόμενος τις δυσκολίες και υποχωρώντας στις εισηγήσεις των διοικητών του, δέχθηκε την προσφορά του Κιλίτς Αρσλάν για διαπραγματεύσεις και κατάφερε να επιστρέψει σε βυζαντινό έδαφος, χωρίς άλλες απώλειες.

(γ) Σχόλια επί της Τακτικής

Η ήττα, η οποία δεν κόστισε ακριβά σε έμπυχο υλικό, προήλθε εκτός των άλλων και λόγω υστέρησης στην τακτική. Είναι γεγονός ότι οι διαδικασίες πορείας είχαν τηρηθεί ορθά μέχρι να φθάσει η στρατιά στο πέρασμα. Όμως, σύμφωνα με τα στρατιωτικά

εγχειρίδια, δινόταν η συμβουλή για την αποφυγή τέτοιων περασμάτων ή στην περίπτωση που ήταν απολύτως αναγκαίο να διασχιστούν, ήταν απαραίτητο να προηγηθεί επαρκής αναγνώριση πριν κινηθεί ο κύριος όγκος. Η κλασική βυζαντινή τακτική σε περιπτώσεις στις οποίες ένας στρατός έπρεπε να διαβεί μια στενωπό, ή να κινηθεί σε φάλαγγα δύο ή και ενός ανδρών, ήταν να αφιππεύουν οι ιππείς και να αφήνουν τα άλογά τους μαζί με τα μεταγωγικά στο κέντρο της φάλαγγας. Εκτός αυτού, ένα τμήμα του στρατού έπρεπε να αποσπάται και να αναλαμβάνει ρόλο οπισθοφυλακής για να κρατά το πέρασμα ελεύθερο σε περίπτωση που ο στρατός θα αναγκαζόταν να επιστρέψει από την ίδια κατεύθυνση. Επιπλέον, ο αυτοκράτορας έφερε μεγάλη ευθύνη για την ήττα και την καταστροφή των μεταγωγικών, εξαιτίας της άρνησης του να επιλέξει εναλλακτικό δρομολόγιο ή τουλάχιστον να φροντίσει για την αναγνώριση των τουρκικών θέσεων, με την εκπομπή ανιχνευτών από το κλιμάκιο της εμπροσθοφυλακής.

(δ) Συνέπειες – Επιπτώσεις

1/ Όπως και στο Μαντζικέρτ, η ήττα στο Μυριοκέφαλο έχει υπερεκτιμηθεί όσον αφορά τις απώλειες και τις βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις στο στρατό και εν γένει στην αυτοκρατορία. Ακόμη και μετά από αυτή τη μάχη οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να εκμεταλλευθούν το πλεονέκτημα που είχαν κερδίσει. Οι στρατοί της αυτοκρατορίας παρέμειναν ανέπαφοι και στη θέση τους. Μάλιστα, μετά από ένα μόλις χρόνο κατάφεραν και αναχαίτισαν προσπάθεια για εισβολή των Σελτζούκων, ενώ ταυτόχρονα διατήρησαν τα Βαλκάνια αλώ-

βητα.

2/ Πάντως, μολονότι δεν επρόκειτο για καταστροφή, αποδείχτηκε ιδιαίτερης σημασίας σε στρατηγικό επίπεδο. Η εξήγηση έγκειται στο γεγονός, ότι η απώλεια των σκευοφόρων και των πολιορκητικών μέσων, σήμανε όχι μόνο το τέλος της εκστρατείας και της στρατηγικής του Μανουήλ αλλά καθόρισε και τις μεσο-μακροπρόθεσμες επιπτώσεις, αφού ποτέ πια ο Μανουήλ και οι επίγονοί του δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν μια τόσο μεγάλη και δαπανηρή εκστρατευτική δύναμη. Αυτό, δηλαδή η έλλειψη στρατιωτικής ισχύος, σε συνδυασμό με την κατάρρευση του ευαίσθητου συστήματος διπλωματικών ισορροπιών που ο Μανουήλ είχε οικοδομήσει, οδήγησαν κυρίως μετά το θάνατό του το 1180, σε μία περίοδο πτωτικής πορείας για την αυτοκρατορία.

(ε) Κριτική – Συσχέτιση με Διεθνή Στρατηγική (Υψηλή – Στρατιωτική)

1/ Ο Μανουήλ, εφαρμόζοντας αρχικά τη στρατηγική του πειθαναγκασμού, δηλαδή την απειλή πολέμου εναντίον των Σελτζούκων, με σκοπό την αλλαγή του status quo (κατάληψη του σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ), είχε προωθήσει στα σύνορα τμήματα τα οποία είχαν επανδρώσει οχυρωμένες τοποθεσίες και φρούρια, με σκοπό μέσω επιθετικών ενεργειών και παρενοχλήσεων, να κάμψει τη θέληση του αντιπάλου. Αφού απέτυχε αυτή η μορφή υψηλής στρατηγικής, κατέφυγε στην οργάνωση της πολεμικής επιχείρησης εναντίον των Σελτζούκων.

2/ Λαμβάνοντας υπόψη το μεγάλο μέγεθος στρατευμάτων που είχε συγκεντρώσει και της ικανής επιμελητειακής υποστήριξης τους, είχε θέσει ως αντικειμενικό σκοπό την επέκταση των βυζαντινών εδαφών μέσω της ανακατάληψης του κεντρικού οροπεδίου. Ο τρόπος που θα το πετύχαινε, ήταν η κατά μέτωπο πολεμική σύγκρουση, για την καταστροφή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους των σελτζουκικών στρατευμάτων και την εν συνεχεία κατάληψη του Ικονίου, πρωτεύουσας του σουλτανάτου. Δηλαδή ο Μανουήλ, από την κατεύθυνση που έδωσε στην πολεμική του προσπάθεια (εναντίον των κέντρων βάρους του αντιπάλου), χρησιμοποίησε τη στρατηγική της άμεσης προσέγγισης και της εκμηδένισης του αντιπάλου.

3/ Αν εξετάσουμε, στην λήψη απόφασης του Μανουήλ για πόλεμο κατά των Σελτζούκων, τα κριτήρια που κατά βάση μας οδηγούν σε αυτόν, θα λέγαμε ότι τα ζωτικά συμφέροντα του Βυζαντίου δεν εξυπηρετούνταν σε μεγάλο βαθμό με την κατάληψη του σουλτανάτου και το κυριότερο, τα πολιτικά – στρατηγικά οφέλη δεν αναμένονταν μεγαλύτερα από το κόστος της εκστρατείας, καθώς με δεδομένη την πάνω από έναν αιώνα εδραίωση των Τούρκων στην περιοχή της Μικράς Ασίας, είναι αμφίβολο το κατά πόσο θα μπορούσε η προσπάθειά του αυτή να έχει επιτυχία μεσο-μακροπρόθεσμα, έστω και αν κατάφερνε να νικήσει τους Σελτζούκους και να καταλάβει την πρωτεύουσα.

4/ Οι Σελτζούκοι, σε επίπεδο υψηλής στρατηγικής, εφάρμοσαν αρχικά τον κατευνασμό, μέσω της

διπλωματικής διάστασης και την προσπάθεια διαπραγματεύσεων, ακόμη και πιθανών παραχωρήσεων. Μετά την αποτυχία, οδηγήθηκαν στην χρήση αποτρεπτικών ενεργειών, με την προώθηση ισχυρών δυνάμεων που η παρουσία τους τόσο εντός του περάσματος όσο και στην έξοδο της διάβασης του Τζιβριτζή, ίσως απέτρεπε την περαιτέρω τακτική προώθηση των Βυζαντινών. Τέλος, σημειώνεται η εφαρμογή της έμμεσης προσέγγισης, αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης του αντιπάλου (σε στρατιωτική – επιχειρησιακό επίπεδο). Στοιχεία όπως η καταστροφή των καλλιεργειών και η μόλυνση του νερού, τα επιβραδυντικά τμήματα που είχε εκπέμψει πριν την είσοδο στη διάβαση, η παραπλάνηση και ο αιφνιδιασμός του αντιπάλου από τη μη τοποθέτηση ενεδρών έως τη μέση του περάσματος και η σχεδίαση τους μετά το μέσο έως το τέλος της διάβασης, αποτελούν στοιχεία που μας παραπέμπουν στην υπόψη υιοθέτηση του τρόπου ενεργείας τους, που είχε ως σκοπό την αποδιάρθρωση της σκέψης και την κάμψη της θέλησής του για συνέχιση του αγώνα.

5/ Στο πλαίσιο της θεωρίας νίκης του Σουν Τσου, θα επισημάνουμε ότι οι Βυζαντινοί κατά τη μάχη υστέρησαν στην ανάληψη πρωτοβουλίας – αιφνιδιασμού (πιθανώς να μπορούσαν να επιλέξουν το πιο ασφαλές και ίσως μη αναμενόμενο από τους Σελτζούκους, εναλλακτικό δρομολόγιο που πήραν και οι Δυτικοί κατά την Γ΄ Σταυροφορία) και στην τήρηση δικτύου πληροφοριών (με εκπομπή τμημάτων ανιχνευτών ή προπομπών κατά την είσοδό τους στη διάβαση Τζιβριτζή). Αντίθετα, οι

Σελτζούκοι πέτυχαν στα πεδία της παραπλάνησης, του αιφνιδιασμού, της πρωτοβουλίας και της ταχύτητας.⁷⁸

5. Πολιτισμός - Θρησκεία

α. **Βυζαντινών**

(1) Ο χριστιανισμός αποτελούσε την κυρίαρχη θρησκεία στην περιοχή και σε συνδυασμό με τον Ελληνισμό που αντιπροσώπευε τον δυναμικό πολιτισμό της χερσονήσου, επικράτησε έναντι άλλων θρησκειών, παρά την ύπαρξη αιρέσεων (Μοντανισμός – Μονοφυσίτες). Γενικά, η Μ. Ασία ήταν το επίκεντρο των ελληνόφωνων και ορθόδοξων δυνάμεων, που προωθούσαν τη γλωσσική και θρησκευτική αφομοίωση των κατοίκων που δεν ήταν ελληνόφωνοι και δεν ακολουθούσαν τις αποφάσεις της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Οι αυτοκράτορες και οι Πατριάρχες ήταν οι κορυφαίοι εκπρόσωποι της Βυζαντινής κοινωνίας και αποτελούσαν σημείο αναφοράς στη συνείδηση ολόκληρου του πληθυσμού.

(2) Τις παραμονές των εισβολών των Σελτζούκων, η Μ. Ασία αποτελούσε την πιο πολυπληθή και σημαντική επαρχία του μεσαιωνικού Ελληνισμού. Βρισκόταν κάτω από τη συνεχή αφομοιωτική επίδραση της Εκκλησίας, του κράτους και του πολιτισμού που πήγαζε από την καρδιά της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Ο

⁷⁸ Αθανάσιος Πλατιάς – Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Η Τέχνη του Πολέμου του Σουν Τσου, (Αθήνα: ΔΙΑΥΛΟΣ, 2015), σ. 31-51

πολιτισμός όμως της Μ. Ασίας, εξακολούθησε να αντικατροπίζει τα ανόμοια στοιχεία που είχαν φαινομενικά καταποντιστεί με την έλευση του Χριστιανισμού και Ελληνισμού, αφού παλαιότερα τοπικά πολιτισμικά στοιχεία συχνά επέβαλαν την παρουσία τους σε πολιτισμικές εκφράσεις της Βυζαντινής Ανατολής. Αυτό εξηγείται, γιατί παρά τον γλωσσικό εξελληνισμό, μέσα από την καθομιλουμένη ελληνική αναδύθηκαν διάφορες τοπικές διάλεκτοι, ενώ όσον αφορά στο θρησκευτικό τομέα, οι αιρέσεις συνέχισαν να διχάζουν τη θρησκευτική ταυτότητα της Ανατολής. Αυτή η πολιτισμική ποικιλία, στέρησε από τους κατοίκους της Ανατολής την ανάπτυξη κοινωνικών και πολιτισμικών δεσμών μεταξύ τους και προετοίμασε κατά κάποιον τρόπο την κατάκτηση της χερσονήσου από τους Τούρκους.⁷⁹

(3) Ο θρησκευτικός προσυλητισμός που σημειώθηκε κατά τον 11^ο αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα να μειωθούν αριθμητικά οι χριστιανοί και να αυξηθούν οι μουσουλμάνοι. Αν και ο εξισλαμισμός τα πρώτα χρόνια του 12^{ου} αιώνα δεν αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο στην Ανατολή και παρά τις μεταναστεύσεις, τις σφαγές και τις αρρώστιες, η πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού παρέμεινε στην Μ. Ασία, ως το 1200 περίπου.

(4) Η γλώσσα που επικρατούσε στη δυτική, κεντρική και ανατολική Μ. Ασία μέχρι τα όρια της Καππαδοκίας ήταν η ελληνική. Σημαντική επίπτωση των εγκαταστάσεων των Τουρκομάνων στη Μ. Ασία από τον 11^ο αιώνα, ήταν ο γλωσσικός εκτουρκισμός της Ανατολής.

⁷⁹ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ 50-60

Ειδικά στις περιοχές που είχαν αποσυρθεί οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, η τουρκική γλώσσα υπερίσχυσε σχετικά γρήγορα, όπως και στις λοιπές περιοχές όπου υπήρχε χριστιανικό στοιχείο, καθότι αποτελούσε τη γλώσσα των κατακτητών.⁸⁰

β. Τούρκων (Τουρκομάνοι – Σελτζούκοι)

(1) Η θρησκευτική ζωή και τα θρησκευτικά έθιμα ήταν τόσο ποικίλα όσο και οι καταβολές τους. Οι Σελτζούκοι και οι Οθωμανοί σουλτάνοι ήταν επίσημα Σουνίτες στη θρησκεία, αλλά οι φυλές διατηρούσαν τη βασική υποδομή μεγάλου μέρους της σαμανιστικής κληρονομιάς στο επίπεδο της λαϊκής θρησκείας. Ειδικότερα οι Τουρκομάνοι, όταν εξισλαμίστηκαν και ο λαϊκός χαρακτήρας της θρησκείας τους συνάντησε το μουσουλμανικό, ο στρατιωτικός τους ζήλος τους οδήγησε εν μέρει στην κήρυξη του Ιερού πολέμου κατά των χριστιανών. Έτσι εξηγείται η πολεμική τους τάση, ως δικαιολογία στον θρησκευτικό πόλεμο των συνόρων εναντίον των Ελλήνων. Δηλαδή οι θρησκευτικές συνήθειες που διατήρησαν από το προ-ισλαμικό παρελθόν τους σε συνδυασμό με τις ισλαμικές μορφές που υιοθέτησαν, συνέβαλαν στην αναστάτωση που επέφεραν οι Τουρκομάνοι στη μόνιμα εγκατεστημένη κοινωνία της Ανατολής.

(2) Κατά τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, παρά το ότι είχαν αρχίσει τα πρώτα, έστω μικρά σε έκταση φαινόμενα **εξισλαμισμού**, οι Τούρκοι κατά τα πρώτα στάδια των κατακτήσεών τους δεν είχαν καταφέρει να σταθεροποιηθούν στον ευρύτερο χώρο της Μ. Ασίας, λόγω της τεράστιας

⁸⁰ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ 159-161

έκτασής της και λόγω της μειοψηφίας τους έναντι των χριστιανών, ενώ εμπόδιο υπήρξε και η εμφάνιση στα τέλη του αιώνα των πρώτων Σταυροφόρων, με σκοπό την επανάκτηση της περιοχής. Σπασμωδικές κινήσεις για την διατήρηση της πολιτικής τους υπεροχής, όπως η απομάκρυνση χριστιανών από θέσεις εξουσίας ή η απαγόρευση συμμετοχής τους από διοικητικές δραστηριότητες, δεν κατέστη δυνατόν να επιβάλλουν τους σκοπούς τους, λόγω των υπεράριθμων υπηκόων τους.⁸¹

(3) Ένα σημαντικό δημογραφικό στοιχείο το οποίο επέδρασε στον **εξισλαμισμό** των βυζαντινών περιοχών, ήταν η τακτική στην οποία κατέφευγαν οι αυτοκράτορες κατά τον 12^ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία μετακινούταν χριστιανικός πληθυσμός από τουρκοκρατούμενες περιοχές σε άλλες πιο ασφαλείς, για να προστατευθεί. Με αυτό τον τρόπο όμως, υποσκάπτοταν ο βυζαντινός χαρακτήρας των περιοχών αυτών, αφού μπορεί να αποφευγόταν ο μετατοπισμένος πληθυσμός να υποκύψει στο μωαμεθανισμό, από την άλλη όμως, οι περιοχές που εγκαταλείπονταν θα εξισλαμίζονταν πιο εύκολα, λόγω της ύπαρξης ελάχιστου πλέον χριστιανικού στοιχείου.

(4) Από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα, παρατηρείται **μια πολιτική εποικισμού** των αστικών κέντρων με μουσουλμάνους και ταυτόχρονα μία μεγαλύτερης έκτασης εποικισμού της υπαίθρου από φύλα Τουρκομάνων, το οποίο αποτελεί και ένα από τα σπουδαιότερα φαινόμενα

⁸¹ Σπύρος Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 234-235

πολιτισμικής μεταμόρφωσης της Ανατολής. Αυτό συνέβαινε γιατί η ανεπτυγμένη μόνιμα εγκατεστημένη κοινωνία των χριστιανών του Βυζαντίου, ερχόταν αντιμέτωπη με τη νομαδική και πολεμοχαρή κοινωνία των Τουρκομάνων. Ακόμη και μετά την ήττα τους από τους Σταυροφόρους της Α΄ Σταυροφορίας, οι Τουρκομάνοι κατάφεραν να σταθεροποιηθούν στις δυτικές εσχατιές του οροπεδίου της Μ. Ασίας, που αποτελούσε και τα σύνορα Βυζαντίου και Σελτζούκων, ελέγχοντας την Άγκυρα και το Ικόνιο.

(5) Ο παραπάνω **εποικισμός**, οφείλεται κατ' αρχήν στο ότι οι σουλτάνοι έστειλαν τους Τουρκομάνους για να συνεχίσουν τον ιερό πόλεμο (τζιχάντ) κατά των χριστιανών. Επίσης, τους εξυπηρετούσε να βρίσκονται μακριά από τα κεντρικά εδάφη των Σελτζούκων, στα οποία λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής των Τουρκομάνων, δεν ήταν εύκολο να προσαρμοστούν και να συμβιώσουν με τους Σελτζούκους. Έτσι λοιπόν, αν και η τακτική των Τουρκομάνων στην αντιμετώπιση οργανωμένων στρατιωτικών εκστρατειών δεν ήταν αποτελεσματική και αναγκάζονταν πολλές φορές να αναδιπλώνονται, κατόρθωσαν με το χρόνο να διεισδύουν αργά αλλά σταθερά όλο και πιο δυτικά στα εδάφη του Βυζαντίου, εκμεταλλευόμενοι το **παράθυρο ευκαιρίας** που τους παρέίχαν οι συχνές διοικητικές αναταραχές των Βυζαντινών.⁸²

⁸² Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 165-174

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Δ»

ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ

1. Οι Τούρκοι, αφού δημιούργησαν τα σουλτανάτα τους πρώτα στη Νίκαια και μετά στο Ικόνιο και τα εμιράτα τους σε ολόκληρη σχεδόν τη βυζαντινή Μ. Ασία, είχαν φτάσει στις ακτές του Βοσπόρου. Η ταχύτητα των επιτυχιών των Τούρκων δείχνει, εκτός από τη ζωτικότητα και τη δύναμη των επιδρομέων, τις αδυναμίες του κόσμου που είχε δεχθεί την επιδρομή. Οι πληθυσμοί της βυζαντινής Μ. Ασίας, έδειξαν λίγη διάθεση να υπερασπίσουν αποτελεσματικά τον τόπο τους και να αντισταθούν στην τουρκική προέλαση. Αυτή η στάση είναι το αποτέλεσμα της **αποτυχίας της αυτοκρατορικής πολιτικής**, που υπηρετώντας ανεπιφύλακτα την Κωνσταντινούπολη, ενδιαφέρθηκε ελάχιστα για τα συμφέροντα και τις ανησυχίες των επαρχιακών πληθυσμών. Δηλαδή, η στρατιωτική αυτοκρατορία του Βυζαντίου, δεν απέκτησε ποτέ την εσωτερική νομιμοποίηση, καθώς **δεν κινητοποίησε και δεν ενέπλεξε όλα τα μέσα για την επίτευξη του πολιτικού σκοπού**, αφού εξέλειπε το λαϊκό στοιχείο, για να συμπληρωθεί η τριάδα – εξουσία, ένοπλες δυνάμεις και λαός.⁸³

2. Η Μ. Ασία ήταν ο πυρήνας του Βυζαντίου και το αδιαμφισβήτητο κέντρο του η Κωνσταντινούπολη, μέχρι τον 11^ο αιώνα. Τα πρώτα θέματα είχαν άλλωστε σχηματιστεί στη Μ. Ασία, ενώ οι σημαντικότερες οικονομικά επαρχίες βρίσκονταν επί του εδάφους της. Το Βυζάντιο δεν μπορούσε να

⁸³ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 78-79

υπάρξει ως αυτοκρατορία χωρίς τη Μ. Ασία. Οι βυζαντινοί θα μπορούσαν να εγκαταλείψουν οποιοσδήποτε περιοχές χωρίς να υπολογίσουν τις συνέπειες, αλλά ποτέ την πρωτεύουσα και τη Μ. Ασία. Όμως, η Μ. Ασία μετά την κατάκτηση του κεντρικού οροπεδίου από τους Τούρκους, είχε καταστραφεί γεωργικά και οικονομικά, ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε μετατοπισθεί στις παράκτιες περιοχές ή στα νησιά, με συνέπεια να **μην αποτελεί πλέον εκείνη την περίοδο, ζωτικό εθνικό συμφέρον υψηλής προτεραιότητας** και ως εκτούτου ο αγώνας εναντίον ξένων επιβουλέων, δεν θεωρούταν αγώνας επιβίωσης.

3. Σε όλο τον 12^ο αιώνα υπήρχαν επαναλαμβανόμενες επιδρομές Τουρκομάνων, αλλά μεγάλες γενικές επιθετικές επιχειρήσεις σπάνια. Ήταν συχνό οι αυτοκράτορες να διεξάγουν επιχειρήσεις, αλλά αυτές σκόπευαν πρωτίστως στο να ελέξουν τις τουρκικές εισβολές. Γι' αυτό άλλωστε, οι βυζαντινοί **αποδέχονταν την ύπαρξη του σουλτανάτου του Ικονίου, καθώς πετύχαιναν την εγκαθίδρυση μιας ισορροπίας ισχύος στη Μ. Ανατολή**, που τους έδινε μια κυρίαρχη θέση στην περιοχή, **χωρίς να υφίσταται η ανάγκη ανάπτυξης μεγάλων δυνάμεων.**

4. Η περίπτωση να μπει ένα τέλος στις νομαδικές εισβολές και να καταστραφούν τα σουλτανάτα του Ικονίου και των Δανισμένδων, ήταν εξαιρετικά αμφίβολη, λόγω της στρατιωτικής και οικονομικής αδυναμίας της αυτοκρατορίας. Αντιθέτως, οι βυζαντινοί είχαν πιο σημαντικά πράγματα να κάνουν. Τα Βαλκάνια τα οποία είχαν γίνει το ζωτικό έδαφος της αυτοκρατορίας, απειλούνταν τόσο από τα βόρεια (Ούγγροι, Σέρβοι,

Πετσενάγγοι και Κουμάνοι), όσο και από τα δυτικά (Νορμανδοί, Γερμανοί, Βενετοί, Γεννουάτοι και Πιζανοί), ενώ και τα σταυροφορικά στρατεύματα συνιστούσαν ένα επίπεδο απειλής. Οι Κομνηνοί και οι Άγγελοι, επεδίωκαν να τους αναχαιτίζουν, **είτε απομονώνοντάς τους, είτε στρέφοντας τον έναν εναντίον των άλλων, είτε φέρνοντάς τους υπό την επιρροή τους.**

5. Πράγματι, δεν ήταν λίγες οι φορές, που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, αντιμετώπισαν τους πολλαπλούς κινδύνους, κυρίως μέσω της διπλωματίας: χρησιμοποίησαν τους Βενετούς κατά των Νορμανδών, τους Κουμάνους κατά των Πετσενέγκων, τους εμίρηδες κατά του Τζαχάδων, τους Σταυροφόρους κατά των Τούρκων, τους Τούρκους κατά των Σταυροφόρων και ακόμη μεταξύ των ίδιων των Σταυροφόρων (σπορά διχόνοιας μεταξύ των Κόμηδων).⁸⁴

6. **Ειδικότερα οι συμμαχίες με τα σταυροφορικά κράτη** προσέφεραν στο Βυζάντιο διάφορα πλεονεκτήματα. Βοηθούσε κατ' αρχήν στον έλεγχο των Σελτζούκων της Μ. Ασίας, περιορίζοντας τους στα νότια. Μεγάλωνε το κύρος του αυτοκράτορα ως προστάτη των Αγίων Τόπων, αλλά πάνω απ' όλα του άνοιγε ένα παράθυρο ευκαιρίας στη Δύση. Μπορούσε να δείχνει τη γενναιοδωρία του προς το δυτικό χριστιανισμό και να ελπίζει ότι θα μετατρέψει την καχυποψία σε φιλία. Βέβαια αυτές οι **συμμαχίες διατάρασσαν την βυζαντινή εξωτερική πολιτική, αφού έδιναν την εντύπωση ότι γίνονταν περισσότερο για τους συμμάχους, παρά για το ίδιο το Βυζάντιο.**

⁸⁴ Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, (Αθήνα: Άγρα, 1995, II τόμος, Μετάφραση Σιδέρη – Αλόη), σ. 191-203

7. Αυτή ήταν η κυβερνητική αρχή της πολιτικής του Βυζαντίου, στα Βαλκάνια, την Ιταλία και τα σταυροφορικά κράτη. Έτσι, στη Μ. Ασία, το ενδιαφέρον τους περιοριζόταν στην εγκατάσταση και διατήρηση μια ισορροπίας ισχύος μέσω του σουλτανάτου των Σελτζούκων, αμυνόμενοι παράλληλα να εξασφαλίσουν τα ανατολικά σύνορά τους από τις εισβολές των Τουρκομάνων. Αυτό ήταν άλλωστε και από πλευράς κόστους – οφέλους το πιο συμφέρον, αφήνοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα διαθέσιμων εναλλακτικών επιλογών. Βέβαια η ιδέα επανάκτησης της Μ. Ασίας δεν είχε εγκαταλειφθεί οριστικά από την Κωνσταντινούπολη, αλλά είχε μεταφερθεί χρονικά στο μακροπρόθεσμο μέλλον.

8. Μοιραία λοιπόν, η αυτοκρατορία **εμφανίζεται να είναι ικανοποιημένη με το στάτους κβο στην Μ. Ασία κατά τον 12^ο αιώνα, προσπαθώντας να το διατηρήσει από το να διακινδυνέψει με μια πολιτική επανάκτησης και στρατιωτικής επέκτασης.** Στο υπόλοιπο μέρος της, προσπαθούσε να εξαναγκάσει τα γειτονικά κράτη να αναγνωρίσουν την υπεροχή του Βυζαντίου και με διπλωματικές κινήσεις – εξισορροπήσεις να ανταγωνιστούν μεταξύ τους, ώστε να εξασφαλιστεί η ανωτερότητα του.

9. Αλλά και οι Σελτζούκοι του Ικονίου όπως και οι Δανισμένδες, δεν ενδιαφέρονταν για την άσκηση επιθετικής πολιτικής στην Μ, Ασία, για τους ίδιους λόγους. Η στρατιωτική δύναμη των Σελτζούκων βασιζόταν στους Τούρκους νομάδες, οι οποίοι όμως μπορούσαν να ελεχθούν μόνο σε περιορισμένη έκταση. Αυτό επέφερε περιορισμένη ασφάλεια στα σύνορα, αλλά ταυτόχρονα μείωνε τον κίνδυνο διεξαγωγής μεγάλων επιχειρήσεων,

καθότι οι σουλτάνοι δεν θα επέτρεπαν να αφήσουν τους διάφορους Τουρκομάνους διοικητές να αυξήσουν τη δύναμή τους και την εξουσία μέσα από μια επιτυχή μεγάλη πολεμική επιχείρηση. Επίσης, οι Βυζαντινοί δεν αποτελούσαν εν δυνάμει απειλή για την υπόσταση του σουλτανάτου των Σελτζούκων, καθώς στην ιεράρχηση των απειλών, άλλες μουσουλμανικές δυνάμεις από τα νότια και ανατολικά, ήταν υψηλότερα από τη βυζαντινή απειλή. Αυτοί οι δύο λόγοι οδήγησαν σε μια κατάσταση, στην οποία οι σουλτάνοι ήταν ανίκανοι και απρόθυμοι συγχρόνως, να καταστείλουν τις επιδρομές των τούρκων νομάδων και προσπαθούσαν να αποτρέπουν μεγάλες επιθέσεις τους, οι οποίες μπορεί να οδηγούσαν σε ανταπόδοση μέσω αντιποίνων από το Βυζάντιο.

10. Ακόμη και μετά την ήττα των βυζαντινών στο Μυριοκέφαλο, όπου οι Σελτζούκοι εξασφάλισαν μια υπεροχή και ένα πλεονέκτημα, δεν αξιοποιήθηκαν μέσω άσκησης μιας στρατηγικής όπως αυτής της στρατιωτικής ανάσχεσης - επέκτασης. Η συγκράτηση των Σελτζούκων εξηγείται από το γεγονός ότι δεν ήθελαν να θέσουν σε κίνδυνο ότι είχαν μέχρι τότε καταφέρει στην περιοχή, αλλά τους ενδιέφερε πρωτίστως η παγιοποίηση της θέσης και της ισχύος τους στην Μ. Ασία.

11. Γενικότερα θα λέγαμε ότι, η υψηλή στρατηγική του Βυζαντίου την περίοδο που εξετάζουμε στο περιβάλλον της Μ. Ασίας, χαρακτηρίζεται από αυτή του κατευνασμού έναντι των Τουρκομάνων και των Σελτζούκων, για την αντιμετώπιση των πιο μεγάλων και σοβαρών απειλών στα Βαλκάνια και αυτή της στρατιωτικής ανάσχεσης (μάχες Μαντζικέρτ – Μυριοκεφάλου)

απέναντι στους Σελτζούκους, αλλά και των συμμαχιών απέναντι στους Σελτζούκους (κατά των Νορμανδών). Αντίθετα, στο περιβάλλον των Βαλκανίων, ασκεί μια στρατηγική ανάσχεσης εναντίον των Νορμανδών που απειλούσαν με κατάκτησή εδαφών της χερσονήσου, ενώ εναντίον των Πετσενέγων, Κουμάνων και Σέρβων ασκούσε μια στρατηγική εξισορροπήσεων, λόγω της ρευστής πολυπολικότητας των δυνάμεων της περιοχής.⁸⁵

⁸⁵ Ralph – Johannes Lilie, "Twelfth century Byzantine and Turkish states", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, Manzikert to Lepanto - The Byzantine world and the Turks, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 35-53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Ε»

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Η παρακμή του Βυζαντίου μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ οφειλόταν εν μέρει στις δραστικές αλλαγές στην κοινωνική και οικονομική δομή της αυτοκρατορίας, τις οποίες είχε προκαλέσει η ίδια η ευημερία της. Οι πλούσιοι δεν ανέχονταν να ζουν πλέον περιορισμένοι υπό συνθήκες πειθαρχίας, υπό μια μορφή στρατιωτικού νόμου που είχε επινοηθεί, για να σώσει την κοινωνία τους σε περίοδο μεγάλης κρίσης και έκτακτης ανάγκης. Η εύστοχη διαίρεση των επαρχιών σε στρατιωτικές, οικονομικές και διοικητικές μονάδες, γνωστές ως θέματα είχε καταρρεύσει, όπως και η συγκέντρωση όλων των εξουσιών στο πρόσωπο και το αξίωμα του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Οι ψευδαισθήσεις που έτρεφαν οι Βυζαντινοί ότι ζούσαν ακόμη στο απόγειο της δόξας και της αίγλης, διαλύθηκαν όταν αναλογίστηκαν τις ελλείψεις τους και συνειδητοποίησαν την εμφανή αδυναμία τους, αντιμετωπίζοντας νέους και αποφασισμένους εξωτερικούς εχθρούς, τους Νορμανδούς από τα δυτικά και τους Σελτζούκους από τα ανατολικά.⁸⁶

2. Το σύνολο του βυζαντινού στρατού, αναδιοργανωμένο χάρη στις μεγάλες οικονομικές θυσίες, θα εμπυχώνεται από την ιδέα να ξαναδώσει στο Βυζάντιο την αίγλη, που αμαυρώθηκε από τη δημαγωγική πολιτική των προηγούμενων αυτοκρατόρων. Η **στρατιωτική αριστοκρατία** των Κομνηνών, θα είναι ο μοχλός για την κινητοποίηση μέσων και πόρων, για

⁸⁶ Donald Nicol, Βυζάντιο και Βενετία, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 80

να ανακτήσει τα εδάφη του και να ξαβαβρεί το γόητρό του. Αυτές ήταν οι αρχές της **πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου** στην εποχή των Κομνηνών, που χαρακτηρίζεται ως **«αριστοκρατικός πατριωτισμός»**, καθοδηγούμενη από την ανάδειξη και προβολή της **ελληνορθόδοξης φύσης** του Βυζαντίου.

87

3. Όμως, κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, μια **νέα δομική δύναμη** είχε αναδυθεί στο χώρο της Μ. Ασίας, που αναιρούσε την ισχύ της κεντρικής κρατικής οργάνωσης της πρωτεύουσας και το δευτερεύοντα ρόλο που έπαιζαν οι επαρχίες. Αυτή συντελέσθηκε κυρίως από την εμφάνιση μεγάλων φατριών, οι οποίες παρήγαγαν τη δύναμή τους από την επιρροή και τον πλούτο τους στις επαρχίες και οι οποίες προσπάθησαν να περιορίσουν τον κυβερνητικό έλεγχο επί των «δικών τους» επαρχιών.

4. Έτσι η βυζαντινή αυτοκρατορία τον 12^ο αιώνα περιέχει δυνατά **φεουδαρχικά στοιχεία**, όπου η επαρχιακή αριστοκρατία εξασθενούσε την κεντρική διοίκηση και αντιθέτως ισχυροποιούσε τα επαρχιακά κέντρα. Οι Κομνηνοί και οι Άγγελοι, για να κερδίσουν την υποστήριξη της επαρχιακής αριστοκρατίας, αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν τη θέση και δύναμή της, χάνοντας ουσιαστικά κάθε επιρροή και επίδραση στις επαρχίες.

5. Ειδικότερα την εποχή των Αγγέλων, η μοιραία αδυναμία της επαρχιακής διοίκησης, δηλαδή η προθυμία να ανεχτούν την τοπική -

⁸⁷ Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992), σ. 86

επαρχιακή εξουσία, οδήγησε με μαθηματική ακρίβεια στον κατακερματισμό της Βυζαντινής Μ. Ασίας. Στην πραγματικότητα, μέχρι το 1203 η αυτοκρατορική κυβέρνηση **είχε απωλέσει τον αποτελεσματικό έλεγχο στις περισσότερες από τις επαρχίες της**. Ήταν ένα χαρακτηριστικό σημάδι της εσωτερικής κατάρρευσης και αποσάθρωσης της αυτοκρατορίας.

6. Αυτές οι επαρχιακές αριστοκρατορίες, αποτελούσαν και τροχοπέδη στα ενδεχόμενα σχέδια της αυτοκρατορίας για αποτελεσματική αντιμετώπιση των Σελτζούκων και των Δανισμένων, καθώς οι επαρχίες δεν ήταν διατεθειμένες να συνδράμουν σε αυτό. **Τυχόν επιτυχία του αυτοκράτορα θα ενδυνάμωνε τη θέση του, αποτελώντας κίνδυνο για την ανεξαρτησία των επαρχιών**, αφού στην ουσία οι επαρχίες δεν προσδοκούσαν κάποιο όφελος για αυτές, αντιθέτως τα κέρδη θα ήταν αποκλειστικά για τον αυτοκράτορα. Αυτό το δίλημμα είχε και σαν συνέπεια να αναβάλλεται συνεχώς η οποιαδήποτε προσπάθεια ανάπτυξης αποτελεσματικής πολιτικής - στρατηγικής, εναντίον των Σελτζούκων και των Δανισμένων.

7. Περί τα 1180 και στα τέλη της αυτοκρατορίας του Μανουήλ, ο οίκος των Κομνηνών και εν γένει η αυτοκρατορική αυλή απώλεσαν τη συνοχή τους. Ο Μανουήλ απέτυχε να δημιουργήσει μια μεγάλη δική του οικογένεια, που σήμαινε ότι από βιολογικής άποψης η καρδιά της αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να αντικατασταθεί. Οι πιο πολλοί από τους έμπιστους συνεργάτες του, προέρχονταν εκτός των στενών ορίων της οικογένειας των Κομνηνών. Σε αυτούς μπορούν να ανιχνευθούν οι ρίζες

αρκετών αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίες θα κυριαρχούσαν αργότερα στο Βυζάντιο. **Η αριστοκρατία της αυλής άρχιζε να διασπάται** σε μια σειρά από ομάδες, δημιουργώντας νέες εσωτερικές πιέσεις.⁸⁸

8. Η βυζαντινή αυτοκρατορία λοιπόν διαλυόταν. Βέβαια, η ανανέωση και η φθορά ήταν ο ρυθμός της βυζαντινής πολιτικής ιστορίας, αλλά τώρα η αυτοκρατορία ήταν ευάλωτη όσο ποτέ άλλοτε. Αυτό δεν συνέβαινε μόνο εξαιτίας της απογοήτευσης από τον αυτοκρατορικό θεσμό, όπου κατά την εποχή των Αγγέλων η ρητορική της αυτοκρατορικής ιδεολογίας ήταν τόσο ανούσια όσο ποτέ άλλοτε. Οφειλόταν και στη **διείσδυση των Δυτικών σε πολλά επίπεδα της βυζαντινής κοινωνίας.**

9. Ενώ οι βασικοί αντικειμενικοί πολιτικοί σκοποί ήταν η παγίωση του βυζαντινού ελέγχου στις παραδοσιακές περιοχές επιρροής των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας, επί αυτοκρατορίας Κομνηνών, είχε συνδεθεί στενά και με την **ανάπτυξη καλών σχέσεων με τη Δύση.** Πολλοί Λατίνοι ήταν εγκατεστημένοι στη Βυζαντινή επικράτεια, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, είτε ως έμποροι είτε ως στρατιώτες, με αποτέλεσμα να έχουν γίνει ζωτικό στοιχείο στη λειτουργία του βυζαντινού κράτους. Η Δύση δεν ήταν απλώς μια εν δυνάμει πηγή ισχύος για το Βυζάντιο, ήταν και μια εν δυνάμει απειλή, εκφρασμένη μέσα από τις Σταυροφορίες. Με την παπική υποστήριξη, οι Σταυροφορίες θα έπαιαν να αποτελούν απειλή, όμως αυτό ενόχευε τον κίνδυνο ανάδειξης του πρωτείου του Πάπα, το οποίο

⁸⁸ Ralph – Johannes Lilie, "Twelfth century Byzantine and Turkish states", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, *Manzikert to Lepanto - The Byzantine world and the Turks*, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 35-53

δημιουργούσε αντιδράσεις όχι μόνο στη βυζαντινή εκκλησία αλλά και στον πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Έτσι λοιπόν μοιραία, η **φιλολατινική εξωτερική πολιτική** του Βυζαντίου, προκαλούσε προβλήματα **εσωτερικής νομιμοποίησης**.

10. Επί Μανουήλ υπήρχε ένα ισχυρό λόμπυ υπέρ των Λατίνων στην αυτοκρατορική αυλή, έχοντας προκαλέσει δυσαρέσκεια στην πλευρά των βυζαντινών γραφειοκρατών, οι οποίοι διαισθάνονταν ότι δεν ασκούσαν πλέον την παραδοσιακή επιρροή στον αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ φοβόταν ότι το Βυζάντιο θα κατακλυζόταν από την ασύγκριτη δύναμη των Λατίνων και σχεδίασε την εξωτερική του πολιτική για να αποτρέψει μια δυτική επίθεση. **Όσο όμως η φροντίδα για τη διπλωματία αποτελούσε το επίκεντρο της εξωτερικής πολιτικής, τόσο εξασθενούσε η γραφειοκρατία και η εκκλησία, τα παραδοσιακά στηρίγματα της αυτοκρατορικής εξουσίας.** Στο εξωτερικό λοιπόν τις κινήσεις του τις εξελάμβαναν με καχυποψία και τον απομόνωναν, ενώ στο εσωτερικό δημιουργούταν μια αύξουσα αποξένωση και ένα αντιλατινικό αίσθημα, ένας συνδυασμός πολύ επικίνδυνος.

11. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα το **Βυζάντιο είχε σταματήσει να είναι χρήσιμο στη δυτική χριστιανοσύνη**, καθώς η αυτοκρατορία δεν προσέφερε πλέον αποτελεσματική υποστήριξη στα κράτη των Σταυροφόρων, ενώ οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες δεν εμπιστεύονταν τους βυζαντινούς, αφού χωρίς στόλο άφηναν τα βυζαντινά ύδατα χωρίς έλεγχο – επιτήρηση, με αποτέλεσμα το εμπόριο να είναι ανασφαλές. Από αυτή την άποψη η

καταστροφή της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν η λογική συνέπεια των αναγκών της Δύσης. Μόνο μια **λατινική αυτοκρατορία με κέντρο την Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να εξασφαλίσει τα δυτικά συμφέροντα**, σε μια περιοχή που είχε γίνει ζωτική για τη Δύση.⁸⁹

12. Αναφορικά με το χώρο της Μ. Ασίας, οι τουρκικές κατακτήσεις και εγκαταστάσεις επέφεραν πολύ σοβαρά κτυπήματα στους βυζαντινούς θεσμούς, εξαρθρώνοντας τη βυζαντινή κοινωνία στη Μ. Ασία. Εφόσον ο κρατικός μηχανισμός ήταν μουσουλμανικός, η χριστιανική κοινωνία δεν μπόρεσε να κερδίσει τον πληθυσμό, τα εδάφη και την εκκλησία, που απορροφήθηκαν από τον ισλαμικό νόμο και τη μουσουλμανική παράδοση. Αν και η οθωμανική ενοποίηση της Ανατολής δημιούργησε μεγαλύτερη ασφάλεια και ομοιόμορφες συνθήκες διαβίωσης για το χριστιανικό στοιχείο, δεν απέτρεψε την **αποδυνάμωση των συνδεδειγμένων κρίκων του βυζαντινού κατεστημένου**, αφήνοντάς το ανυπεράσπιστο στις αφομοιωτικές δυνάμεις του Ισλάμ.

13. Κατά την επιχείρηση ανάκτησης της Μ. Ασίας, οι **βυζαντινοί πληθυσμοί αρνήθηκαν να συνδράμουν στην Αυτοκρατορία**, τηρώντας στην καλύτερη περίπτωση μια ευμενή ουδετερότητα. Αυτό προήλθε από την αντίδραση αγροτικών και απόκληρων πληθυσμών εναντίον της πολιτικής της Κωνσταντινούπολης απέναντι τους, που αξίωνε από αυτούς σημαντικές θυσίες για να πραγματοποιήσει τα σχέδια της, **χωρίς ωστόσο να επωφελούνται οι επαρχιακοί πληθυσμοί από τις επιτυχίες της**. Αντίθετα, οι νεοφερμένοι Σελτζούκοι (όχι οι Τουρκομάνοι) επέδειξαν ανεκτικότητα

⁸⁹ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 409-519

απέναντι στους τοπικούς πληθυσμούς των κατεχόμενων περιοχών, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, παρά τη διαφορά στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.⁹⁰

14. Έτσι εξηγείται το εκπληκτικό φαινόμενο της **ειρηνικής συμβίωσης** ανάμεσα στους αυτόχθονες βυζαντινούς πληθυσμούς και τους Σελτζούκους, κατά τον 12^ο αιώνα. Ειρηνική συνύπαρξη – με τη μεσαιωνική και όχι με τη μοντέρνα σημασία της λέξης: μία ειρήνη που δεν συμπεριλάμβανε ούτε συνεχείς συγκρούσεις στα σύνορα αλλά και ούτε ακόμη μεγάλης κλίμακας πολεμικές επιχειρήσεις (στα 133 χρόνια της περιόδου που εξετάζεται, δύο μόνο συγκρούσεις – μάχες έλαβαν χώρα στη Μ. Ασία, στο Μαντζικέρτ το 1071 και στο Μυριοκέφαλο το 1176). Και τα δύο μέρη αποδέχονταν την ύπαρξη της άλλης πλευράς, αφού **ούτε οι Βυζαντινοί ούτε οι Σελτζούκοι επιχειρήσαν στην ουσία να αφανίσουν ο ένας τον άλλον.**

15. Οι σταθερά διεξαγόμενες μικρής κλίμακας επιχειρήσεις δεν αποδεικνύουν το αντίθετο, αφού το μεγαλύτερο μέρος αυτών προκαλούνταν εξαιτίας της δομής των τουρκικών δυνάμεων. Η σπονδυλική στήλη τους αποτελούταν από τα σώματα των Τούρκων νομάδων, επί των οποίων οι Σελτζούκοι διοικητές ασκούσαν περιορισμένο έλεγχο. Αυτές οι νομάδες δεν ενδιαφέρονταν για τις συνθήκες μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και του σουλτάνου του Ικονίου και οι Σελτζούκοι σπάνια κατόρθωναν να εξαναγκάσουν τους Τούρκους νομάδες να τιμήσουν τη συμφωνία. Οι Τουρκομάνοι συχνά ενεργούσαν αντίθετα με τις σαφείς

⁹⁰ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 243

προθέσεις του Σουλτάνου, με επιθέσεις εντός των βυζαντινών εδαφών ή λεηλασίες των γειτονικών τους βυζαντινών επαρχιών.

16. Η αναξιοπιστία των Τούρκων νομάδων αποτελούσε ένα στοιχείο ανασφάλειας των βυζαντινο-σελτζουκικών σχέσεων και επισκίαζε μερικές φορές την αποφασιστικότητα και των δύο πλευρών να συνυπάρξουν ειρηνικά. Αυτό φαινόταν από τις συχνές αντιπαραθέσεις στις συνοριακές περιοχές, οι οποίοι προκαλούνταν αποκλειστικά από τους τουρκομάνους, χωρίς οι Σελτζούκοι να αναμειγνύονται σε αυτές. Δηλαδή, δεν τίθεται θέμα για δόλο των Σελτζούκων, απλά ήταν ο παλιός και παραδοσιακός ανταγωνισμός των νομάδων εναντίον των τοπικών πληθυσμών, σε συνδυασμό με στοιχεία δράσης σε ιερό πόλεμο εναντίον των αλλόθρησκων χριστιανών, που τους είχε επιβάλλει ο εξισλαμισμός τους.

17. Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί ακόμη κάτι: **Δεν ήταν σκόπιμο για τους Σελτζούκους να επεκταθούν εκτός οροπεδίου και να καταλάβουν και τις παράκτιες περιοχές.** Τόσο οι Σελτζούκοι (όσο και οι Δανισμένδες πριν την απορρόφησή τους από τους Σελτζούκους) διοικούσαν από νομαδικές φυλές. Η ζωτική τους περιοχή ήταν το οροπέδιο της Ανατολίας, το οποίο ταίριαζε απόλυτα στις νομάδες και το οποίο είχε εγκαταλειφθεί από τους βυζαντινούς, οι οποίοι ήταν συγκεντρωμένοι στις γόνιμες κοιλάδες των ποταμών στα δυτικά και στις βόρειες παράκτιες περιοχές του Πόντου, στη Μαύρη Θάλασσα. Εκεί ήταν και οι εκτάσεις

κατάλληλες για εντατική και συστηματική καλλιέργεια, εξυπηρετώντας τις γεωργικές ενασχολήσεις των Βυζαντινών.⁹¹

18. Τα κύρια συμπεράσματα που εξάγονται από τα παραπάνω, αναφορικά με τα αίτια της παρακμής του Βυζαντίου, που οδήγησαν στην απώλεια της κεντρικής - ανατολικής Μ. Ασίας και την αποτυχία επανάκτησής της, καθώς και στην κυρίευση της Κωνσταντινούπολης το 1204, είναι:

α. Η δυναμική και βίαιη εισβολή των Τουρκομάνων στην εν λόγω περιοχή, όπου παγίωσαν την εγκατάστασή τους, αφού η υπόψη περιοχή ήταν ιδανική και πληρούσε όλα τα χαρακτηριστικά για την ανάπτυξη του νομαδικού τρόπου ζωής τους. Η απώθησή τους, ήταν πολύ δύσκολη αν όχι αδύνατη, από τη στιγμή που το κεντρικό οροπέδιο, αποτελούσε για αυτούς ζωτικό έδαφος, η απώλεια του οποίου θα απειλούσε την ίδια την επιβίωσή τους.

β. Ο εξισλαμισμός μέρους του χριστιανικού πληθυσμού της Μ. Ασίας, είτε βιαίως από τους Τουρκομάνους, είτε ως φυσική συνέπεια αφομοίωσής τους από την χρόνια συμβίωση, αν και ειρηνική συνήθως, με τους κατακτητές μουσουλμάνους Σελτζούκους.

⁹¹ Ralph – Johannes Lilie, "Twelfth century Byzantine and Turkish states", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, Manzikert to Lepanto - The Byzantine world and the Turks, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 35-53

γ. Η αδιαφορία και μη συμμετοχή του επαρχιακού πληθυσμού της Μ. Ασίας, στις προσπάθειες διατήρησης και επανάκτησης των καταληφθέντων εδαφών από τους Τούρκους (Σελτζούκους και Τουκουμάνους), λόγω της εγκατάλειψής τους από την αυτοκρατορία. Ως εκ τούτου, η αποτυχία ήταν δεδομένη, αφού λόγω της αδυναμίας απόκτησης εσωτερικής νομιμοποίησης (κινητοποίηση του λαού), δεν εξασφαλιζόταν η ενεργοποίηση όλων των μέσων για την επίτευξη του πολιτικού σκοπού.

δ. Η αποσάρθρωση της κρατικής οργάνωσης και δομής της αυτοκρατορίας, καθώς η αίγλη και το κύρος της αυτοκρατορικής εξ αίματος διαδοχής, διεκόπη επί Μανουήλ και συνεχίστηκε από αριστοκρατικές – παραδοσιακές οικογένειες που η κάθε μία προωθούσε τα δικά της και όχι κοινά συμφέροντα, ενώ οι άλλες δύο ταξικές ελίτ (γραφειοκράτες και πατριαρχικός κλήρος) αποδυναμώθηκαν - απομονώθηκαν λόγω της διαφωνίας τους με τη χρόνια φιλοδυτική πολιτική του Βυζαντίου, διαταράσσοντας την ισορροπία της κεντρικής διακυβέρνησης της πρωτεύουσας.

ε. Η αποδόμηση της φιλολατινικής εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας, καθώς οι Δυτικοί θεωρούσαν ότι μια συμμαχία με το εξασθενημένο πολιτικά – στρατιωτικά Βυζάντιο δεν ήταν ικανή πλέον να αποδώσει τα απαιτούμενα ωφέλη, στην εξυπηρέτηση των ζωτικών και υψηλής προτεραιότητας εθνικών συμφερόντων τους στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας (προστασία Αγίων Τόπων, εξασφάλιση των εμπορικών δραστηριοτήτων του).

στ. Επιμέρους Συμπεράσματα - Διδάγματα

Απώλεια Μ. Ασίας

(1) Η Μ. Ασία, ανεξάρτητα από τους προαναφερθέντες λόγους, χάθηκε και από αμέλεια. Γιατί συνέβη αυτό, όταν οι ίδιες αυτές επαρχίες είχαν επιδείξει επίμονη αντίσταση στους Άραβες; Ανεξάρτητα αν οι Τούρκοι ήταν ένας λαός σε κίνηση που έψαχνε το ζωτικό του χώρο και οι συνθήκες που επικρατούσαν στη Μ. Ασία ταίριαζαν στον τρόπο ζωής τους, υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά. Εναντίον των Αράβων, ο κύριος όγκος του πληθυσμού μπορούσε και κατάφευγε στην ασφάλεια του μικρασιατικού οροπεδίου, ιδιαίτερα κατά μήκος του χείλους. Οι Άραβες σπάνια διείσδυαν στο δυτικό και βόρειο χείλος του οροπεδίου, καθώς με μια σειρά βάσεων που κατείχαν οι βυζαντινοί και με τα οργανωμένα θέματα, απωθούσαν τις απόπειρες εισβολής. **Άρα, η ύπαρξη οχυρωμένων βάσεων και οργανωμένων θεμάτων στις επαρχίες - περιοχές που ελέγχουν τα δρομολόγια εισόδου στο κεντρικό οροπέδιο, κρίνεται σκόπιμη και αναγκαία, για την αποτροπή διείσδυσης εχθρικών τμημάτων, είτε τακτικών είτε ατάκτων (όπως οι νομάδες Τουρκομάνοι).**⁹²

Συνύπαρξη με Σελτζούκους

⁹² Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), σ. 200-201

(2) Συνοπτικά, όπως προαναφέρθηκε, ο 12^{ος} αιώνας ήταν μια περίοδος εξισορόπησης ισχύος στη Μ. Ασία, μια περίοδος συνύπαρξης. Όχι χωρίς προστριβές και διαμάχες, αλλά χωρίς καμία αμφισβήτηση για το δικαίωμα της ύπαρξης του άλλου μέρους. Ήταν λοιπόν η Μ. Ασία στον 12^ο αιώνα το ιδανικό μέρος για μια ειρηνική συνύπαρξη; Φυσικά όχι. Ο ανταγωνισμός συνεχιζόταν. **Κανένα μέρος όμως δεν ήταν επαρκώς ισχυρό για να εξαλείψει το άλλο.** Επιπλέον, το καθένα είχε άλλα πιο επείγοντα και άμεσα ζητήματα να επιλύσει. Αυτό δεν απέκλειε μικρές και μεγάλες συρράξεις, αλλά τα πράγματα σπάνια ωθούνταν σε υπερβολές.

(3) Η διαφορά στη θρησκεία δεν παρέχει ένα ισχυρό επιχείρημα εναντίον της συνύπαρξης. Το κίνημα των Σταυροφοριών κατά τον 12^ο αιώνα και η βίαιη απώθησή τους από τους μουσουλμάνους, παρερμηνεύεται συχνά ως ένα σύμπτωμα της αύξησης της έντασης στις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Για το επίπεδο της Δυτικής Ευρώπης και αυτό της Συρίας/Παλαιστίνης, το παραπάνω μπορεί να ίσχυε, για το χώρο της Μ. Ασίας όχι. **Ούτε οι Βυζαντινοί ούτε οι Σελτζούκοι μπορούμε να πούμε ότι ήταν τόσο φανατικοί για θρησκευτικά ζητήματα.** ⁹³

(4) Ακόμη και η αλλαγή θρησκείας (εξισλαμισμός εν προκειμένω), επήλθε κατά ένα μέρος στους ηττημένους (χριστιανούς) φυσιολογικά, μιμούμενοι τη θρησκεία, τη γλώσσα, τα έθιμα και τη συμπεριφορά των κατακτητών τους, ανεξάρτητα από τις παροχές των Σελτζούκων προς αυτούς. Απλά, το γεγονός της στρατιωτικής και πολιτικής

⁹³ Ralph – Johannes Lilie, "Twelfth century Byzantine and Turkish states", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, *Manzikert to Lepanto - The Byzantine world and the Turks*, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 35-53

νίκης, που απόρρεε από την υποτιθέμενη ανωτερότητα του τρόπου ζωής των κατακτητών, προσέδιδε στις κοινωνικές και πολιτισμικές εκφράσεις των Τούρκων, το χάρισμα, το κύρος, τη γοητεία και το γόητρο, που δεν υπήρχαν πλέον στις μορφές έκφρασης των Χριστιανών της παρακμάζουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας.

(5) Παρ' όλα αυτά, αξίζει να επισημανθεί ότι, η βυζαντινή κοινωνία παρά την εξαφάνισή της από το υψηλό κοινωνικό επίπεδο, δηλαδή τη γλώσσα και την επίσημη θρησκευτική έκφραση, όπου είχε καθιερωθεί η τουρκική και η μουσουλμανική αντίστοιχα, **στη λαϊκή μορφή της κοινωνίας**, αποτέλεσε βασικό συστατικό στοιχείο για τη διαμόρφωσή της, σε τομείς που το Ισλάμ δεν είχε τον απόλυτο έλεγχο.⁹⁴

(6) Όσον αφορά στη σφαίρα της **ιδεολογίας**, το σίγουρο είναι ότι καμία συνύπαρξη δεν ήταν πιθανή. Αλλά οι βυζαντινοί ήταν πολύ ρεαλιστές, για να αφήσουν την ιδεολογία να επηρεάσει τόσο πολύ την πραγματική πολιτική. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τους Σελτζούκους. Αυτό δεν σημαίνει ότι εάν υπήρχαν οι δυνατότητες οι βυζαντινοί δεν θα επανακτούσαν ολόκληρη τη Μ. Ασία ή ότι εάν ευνοούσαν οι συνθήκες, οι Σελτζούκοι δεν θα ωθούσαν τους Έλληνες προς τη θάλασσα. Όμως όσο αυτά δεν ήταν εφικτά, ο καθένας έπρεπε να δεχθεί τους όρους του άλλου. **Αυτή είναι μια αξιόλογη επίτευξη στην ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας**

⁹⁴ Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996), σ. 434-435

και ίσως όχι μικρή επιτυχία στην ιστορία των Τούρκων – Μουσουλμάνων επίσης.

(7) Εν τέλει, είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε μια αιχμηρή αντίθεση, παρά τις πολλές διαφορές Βυζαντινών και Σελτζούκων. Αυτό φαίνεται να αληθεύει τελικά από όλες τις απόψεις, φυλετικές, πολιτιστικές, ιδεολογικές καθώς και από πλευράς κοινωνικής δόμησης και ισχύος.

ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΜΕ ΤΟΥΡΚΟΜΑΝΟΥΣ

(8) Αυτή η λωρίδα της τουρκικής εγκατάστασης (νομάδων τουρκομάνων) που απλωνόταν από τα βουνά της Παφλαγονίας, την περιοχή του Δορύλαιου (σημερινό Εσκή Σεχίρ) ως την ενδοχώρα της Αττάλειας, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια σφήνα μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και της λοιπής Μ. Ασίας, όπου στα δυτικά βρίσκονταν οι γαίες των βυζαντινών και στα ανατολικά εκείνες των Σελτζούκων του σουλτανάτου του Rum (Ικονίου), και οι δύο αγροτικές οικονομίες. Όπως αιτιολογήθηκε, πίσω από αυτή τη λωρίδα, δηλαδή ανατολικά της μεθοριακής ζώνης και στα σελτζουκικά εδάφη, η συμβίωση Ελλήνων και Σελτζούκων θα μπορούσε να συνεχιστεί απρόσκοπτα.

(9) Εξετάζοντας περαιτέρω τη μεθοριακή αυτή ζώνη, διαπιστώνεται ότι είχε κερδίσει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα, σχηματίζοντας μία περιθωριοποιημένη περιοχή, η οποία όμως υποστήριζε

εξίσου καλά τόσο την κτηνοτροφική όσο και τη γεωργική οικονομία. Ο τρόπος χρησιμοποίησης τέτοιων περιθωριοποιημένων εδαφών εξαρτάται από τη φύση της κυριαρχούσας τοπικής δύναμης, στην προκειμένη περίπτωση από τη κτηνοτροφική απασχόληση των τουρκομάνων νομάδων. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι τουρκομάνοι δεν ασχολούνταν με την γεωργία ή ο βυζαντινός πληθυσμός με την κτηνοτροφία, αφού αρκετοί από αυτούς είχαν εγκαταλείψει τις πόλεις για τα βουνά ως ημι-νομάδες. Έτσι, μέσα στη ζώνη αυτή μπορούμε να δούμε Βυζαντινούς και Τούρκους με κοινά ενδιαφέροντα για την επιβίωσή τους. Έτσι έπρεπε να κάνουν, εάν ήθελαν να εξασφαλίσουν όχι μόνο μια απλή συμβίωση αλλά ακόμη και ένα καλύτερο επίπεδο ζωής.⁹⁵

(10) Επίσης, αναφορικά με τη σχέση και τη διασύνδεση μεταξύ τουρκομάνων νομάδων και βυζαντινών πληθυσμών μέσα στη μεθοριακή αυτή ζώνη, οι τουρκομάνοι όταν κινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν εντός αυτής της λωρίδας, συνάντησαν τον πληθυσμό που είχαν στην ουσία εκτοπίσει από την εξ ανατολών εισβολή τους. Αυτός ο εκτοπισμός δεν συνιστά ολοκληρωτική εξάρθρωση του πληθυσμού όπως φαίνεται, αφού στη συνέχεια και εντός της ζώνης μία ογκώδης αναλογία βυζαντινών χωρικών, παρέμειναν σχετικά ανενόχλητοι για σημαντικές περιόδους.⁹⁶

(11) Οι δύο πλευρές, νομάδες - Τούρκοι και χωρικοί (γεωργοί) - Βυζαντινοί, συμπλήρωναν ο ένας τον άλλον και κατά

⁹⁵ Michael Angold, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204 (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 2004), σελ. 200-201

⁹⁶ Keith Hopwood "Nomads or Bandits? The pastoralist/sedentary interface in Anatolia", στο Anthony Bryer & Michael Ursinus, Manzikert to Lepanto – The Byzantine world and the Turks, (Amsterdam: Hakkert, 1991), p. 184

συνέπεια οι μεν ήταν χρήσιμοι στους δε. Επιπρόσθετα, οι Τούρκοι νομάδες και ο βυζαντινός πληθυσμός σε τοπικό – συνοριακό επίπεδο, ήταν λίγο – πολύ αφημένοι στους εαυτούς τους. Αυτό μπορεί να οδηγούσε σε διαμάχες, αλλά επίσης και σε ομαλή συνύπαρξη, όπως στην περίπτωση της Αττάλειας. Η πόλη πλήρωνε ένα φόρο στις γειτονικές τουρκικές νομάδες και ήταν συνεπώς σχετικά ασφαλής από επιθέσεις, εισβολές ή λεηλασίες. Και αυτή η περίπτωση είναι ενδεικτική, αλλά όχι και η μοναδική.

(12) Αν εξετάσουμε και το **ρόλο των ελίτ**, στη βυζαντινή πλευρά τους μεγάλους γαιοκτήμονες και στην τουρκική πλευρά τους διοικητές των νομαδικών ομάδων, ενισχύεται η διαπίστωση και η εν γένει δυνατότητα συνύπαρξης, αφού οικογένειες όπως οι Γαβράδες και οι Αζάζ δούλευαν μαζί. Τέτοιες συνεργασίες ήταν θεμελιώδους σπουδαιότητας, όχι τόσο σαν στοιχείο αύξησης της ανάμειξης των πληθυσμών και της δημιουργίας μιας νέας Ανατολικής ελίτ, όσο για την **ανάπτυξη σχέσης νομάδων – μόνιμων εγκατεστημένων πληθυσμών**. Όταν δύο διαφορετικές εθνοκοινωνικές ομάδες έρχονται σε επαφή, οι συνθήκες για κοινωνική και εμπορική επικοινωνία εκλείπουν: πως να επικοινωνήσεις, πως να συνδιαλλαγείς, πως να διευθετήσεις διαφορές. Είναι τέτοια λοιπόν η κατάσταση, που η λειτουργία της ελίτ γίνεται σπουδαία, καθότι μέσα από τους ενισχυμένους ρόλους που αναλαμβάνουν μεταξύ των δύο κοινωνιών, διαμορφώνουν τις συνθήκες για συνεργασίες αρχικά και βελτίωση των σχέσεων εν συνεχεία, για την ομαλή συμβίωση, προς όφελος και των δύο πλευρών.

(13) Επιπρόσθετα, η λωρίδα – ζώνη στην οποία συμβίωναν με τον τρόπο που αναφέρθηκε Βυζαντινοί και Τουρκομάνοι (Τούρκοι), θα τη χαρακτηρίζαμε ως μια μορφή buffer – zone, ανάμεσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το Σουλτανάτο του Ρουμ, την ύπαρξη της οποίας επιθυμούσε κατά βάθος (όχι απροκάλυπτα) η κάθε πλευρά, για τους δικούς της λόγους. Άλλωστε, οι Τουρκομάνοι νομάδες δεν ήταν φυλές που εξουσιάζονταν από το σελτζούκο Σουλτάνο, αν και θα μπορούσαν υπό όρους να συνεργαστούν σε ενδεχόμενη οργανωμένη απόπειρα μαζικής εισβολής για κατάληψη βυζαντινών εδαφών. Αντίστοιχα και οι Βυζαντινοί, από τη στιγμή που αδυνατούσαν να φυλάξουν με μόνιμες δυνάμεις τη μεθόριο περιοχή, γιατί να μην προσέγγιζαν τους Τουρκομάνους ως συνεργούς αν χρειαζόταν (το είχαν κάνει κατά καιρούς παλαιότερα), για την αντιμετώπιση πιθανής επεκτατικής προσπάθειας των Σελτζούκων.

(14) Συμπερασματικά, εάν μέχρι τα τέλη του 12^{ου} αιώνα οι Βυζαντινοί είχαν καταφέρει να επανακτήσουν τη Μ. Ασία, είναι δεδομένο για το σουλτανάτο των Σελτζούκων και γιατί όχι πολύ πιθανό για την μεθοριακή ζώνη των Τουρκομάνων, ότι ο βυζαντινός πληθυσμός που θα συναντούσαν στα εδάφη αυτά, δεν θα είχε υποστεί αλλοίωση σε τέτοιο βαθμό που να ήταν δύσκολη μια σταδιακή επαναφορά του στα βυζαντινά πρότυπα.

(15) Σχόλιο Αναφορικά με τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την δυνατότητα διατήρησης της Μικράς Ασίας σε περίπτωση επιτυχίας των επιθετικών επιχειρήσεων του 1922

(α) Εξετάζοντας αποκλειστικά και μόνο από στρατιωτικής στρατηγικής - επιχειρησιακής άποψης την εκστρατεία στη Μικρά Ασία (1919 – 1922) και μη λαμβάνοντας υπόψη τις υπόλοιπες διαστάσεις της υψηλής στρατηγικής της χώρας μας, παρατίθεται η παρακάτω διαπίστωση για την απόφαση επέκτασης των επιχειρήσεων πέρα από τον Σαγγάριο:

1/ Η άσκηση αποτελεσματικής εσωτερικής και εξωτερικής κυριαρχίας στην περιοχή της Σμύρνης (υπό το γράμμα της Συνθήκης των Σεβρών) δεν ήταν εφικτή. Ο λόγος που καθιστούσε ισχνή τη διατήρηση της ελληνικής κυριαρχίας στη δυτική Μικρά Ασία ήταν η ιδιάζουσα γεωμορφολογία του εδάφους – απουσία φυσικών αναχωμάτων που δεν προσέδιδε τη δυνατότητα προβολής αποτελεσματικής στατικής άμυνας. Δηλαδή, το πρόβλημα για την Ελλάδα δεν ήταν απλώς η στρατιωτική κατάληψη μιας συγκεκριμένης ζώνης στη δυτική Μικρά Ασία αλλά η διατήρηση αποτελεσματικής πολιτικής κυριαρχίας μετά τη μείωση των δυνάμεων σε επίπεδο ειρηνικής σύνθεσης. Δεν ήταν αναγκασμένοι να εξωθήσουν μόνον τον εχθρό έξω από τις περιοχές που επιθυμούσαν να κρατήσουν· έπρεπε να βρουν αμυντικές θέσεις τέτοιες, ώστε να τους διασφαλίζουν από πολεμικές συγκρούσεις στα ανατολικά σύνορα.

2/ Η εναλλακτική και πιο προσιτή λύση ήταν αυτή μίας “γεωγραφικής” μεθόριου, όπως η ορεινή μεθόριος της βρετανικής Ινδίας ή η μεθόριος της ερήμου που εξασφάλισαν οι Γάλλοι στη

Συρία και στην Αλγερία.⁹⁷ Υπέρμαχος αυτής της άποψης, ήταν και ο Ιωάννης Μεταξάς, που ως επικεφαλής της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, εισηγούταν στον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι για γεωγραφικούς λόγους δεν ήταν δυνατός ο διαχωρισμός της Δυτικής Μικράς Ασίας από τη Μικρασιατική ενδοχώρα, αφού δεν θα υφίσταντο φυσικά όρια για τη διασφάλιση της άμυνας. Αντιθέτως, υποστήριζε ότι η ανατολική μεθόριος της επέκτασης, θα έπρεπε να καταλαμβάνει τη γραμμή Σινώπη – Ηράκλεια (Εύξεινος Πόντος) – Άγκυρα – και νότια έως τη Μεσόγειο στην περιοχή της Αττάλειας.

3/ Η γραμμή αυτή, ταυτίζεται με τη λωρίδα – ζώνη κατά μήκος της οποίας είχαν εγκατασταθεί οι Τούρκοι νομάδες την περίοδο που αναλύουμε στην υπόψη εργασία (από τα βουνά της Παφλαγονίας, δηλαδή την περιοχή μεταξύ Σινώπης και Ηράκλειας, την περιοχή του Δορύλαιου, δηλαδή δυτικά της Άγκυρας - ως την ενδοχώρα της Αττάλειας). Άρα, όπως τον 12^ο αιώνα, έτσι και οκτώ (8) περίπου αιώνες αργότερα, ήταν αναγνωρισμένη η ανάγκη διχοτόμησης της Μικράς Ασίας από την παραπάνω γραμμή, δηλαδή στο δυτικό όριο του κεντρικού οροπεδίου, (στην περίπτωση φυσικά που εντός του γεωγραφικού της χώρου υπήρχαν δύο ανταγωνίστριες δυνάμεις), καθόσον εξασφάλιζε και στους δύο (αυτόν που κατείχε τις εκτάσεις δυτικά της γραμμής και αυτόν που κατείχε τα εδάφη ανατολικά της γραμμής) το αίσθημα ασφάλειας που τους παρείχε η εδαφική μορφολογία της συγκεκριμένης περιοχής, είτε ο αντίπαλος εκτελούσε αμυντικές επιχειρήσεις είτε επιθετικές.

⁹⁷ Arnold Toynbee, Το Δυτικό Ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003), σ. 248-249

(β) Στο ερώτημα, αν στην περίπτωση που κατά τις επιχειρήσεις πέραν του Σαγγάριου, πετυχαίναμε την υπέρβαση του κορυφαίου σημείου των επιθετικών επιχειρήσεων μας την κρίσιμη χρονική στιγμή, ματαιώνοντας την κεμαλική αντεπίθεση με παράλληλη καταστροφή των τουρκικών δυνάμεων και σταθεροποιούμασταν στο όριο – ζώνη που προαναφέρθηκε, ποιες οι πιθανότητες διατήρησης των κατακτηθέντων εδαφών της Μικράς Ασίας;

1/ Σαφής και εμπειριστατωμένη απάντηση δεν μπορεί να δοθεί στην παρούσα εργασία, καθότι εκτιμώ ότι το ζήτημα που προκύπτει δύναται να απαντηθεί, εξεταζόμενο και αναλυόμενο ενδελεχώς σε μία άλλη ξεχωριστή εργασία.

2/ Την περίοδο 1071 – 1204, όπως αναφέρθηκε, ήταν δυνατή η συνύπαρξη Βυζαντινών και Τούρκων (Σελτζούκων και Τουρκομάνων νομάδων) και μάλιστα επιτεύχθηκε ως ένα βαθμό, χωρίς βέβαια να εκλείπουν οι διενέξεις και οι συγκρούσεις. Βέβαια τότε, το διεθνές υποσύστημα της Μικράς Ασίας αποτελούταν από διαφορετικές μονάδες (Βυζαντινοί – Δυτικοί – Σελτζούκοι – Τουρκομάνοι) οι οποίες αλληλοεπιδρούνταν μεταξύ τους με διαφορετικό τρόπο, ενώ και η δομή του συστήματος, ήταν πιο εύκολο να ιχνογραφηθεί αναφορικά με την πορεία – εξέλιξή του.

3/ Αντιθέτως το 1922, ακόμη και εάν υλοποιούταν το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, Ελλάδα και Τουρκία δεν θα

ήταν σίγουρα οι μοναδικοί δρώντες στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Οπότε, η εξέταση της δυνατότητας διατήρησης των κατακτημένων περιοχών και η βιώσιμη λειτουργία ενός ελληνικού κράτους (με ασφάλεια και με ευημερία του πληθυσμού του), θα απαιτηθεί να γίνει μέσα από μια συστημική προσέγγιση και των δύο επιπέδων, τόσο αυτού της δομής του συστήματος όσο και της αλληλοεπίδρασης όλων των μονάδων που θα δρούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας (συμπεριλαμβανομένου και της Κωνσταντινούπολης, των Στενών και ολόκληρης της Ανατολικής Θράκης).

4/ Οι σημαντικότεροι παράγοντες και μεταβλητές που θα πρέπει εκτός των άλλων τουλάχιστον να ληφθούν υπόψη, είναι:

α/ Τοπογεωγραφία και εθνογραφία της περιοχής (ποια τα όρια του ελληνικού κράτους, ο πληθυσμός θα ήταν αμιγώς ελληνικός ή ελληνοτουρκικός με πλειοψηφία μουσουλμανική σε κάποιες περιοχές, κ.λ.π).

β/ Αρχή αυτοδιάθεσης των λαών και η δημιουργία νέων κρατών (π.χ Πόντου, Αρμενίας, Κουρδικού).

γ/ Συστημικές απειλές (ζωτικά συμφέροντα Ιταλίας, Γαλλίας, Αγγλίας στην Ανατολία) και η κατανομή ισχύος αυτών των συμφερόντων στο περιφερειακό υποσύστημα της

Ανατολίας, δηλαδή εγκαθίδρυση ζωνών κατοχής μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, για την πολιτικοστρατηγική επιρροή της περιοχής.

δ/ Επανάσταση Μπολσεβίκων στη Ρωσία, αφύπνιση τουρκικού εθνικισμού μέσω του εθνιστικού κινήματος του Κεμάλ.

ε/ Η δημιουργία τουρκικού κράτους (υπό ποιά μορφή και με ποια σύνορα;).

ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

(16) Έχοντας αναφερθεί σε κριτική - διδάγματα και συγκριτικά στοιχεία της στρατηγικής των αντιπάλων, με αυτά της διεθνούς στρατηγικής (στις δύο μάχες που αναλύσαμε και στο κεφάλαιο της υψηλής στρατηγικής), στο τελευταίο αυτό σημείο της εργασίας, θα επικεντρωθούμε σε αυτά τα διδάγματα και αναφορές συσχέτισης που αφορούν στο πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής.

(17) Τον 12^ο αιώνα, οι Δυτικοί ήταν αυτοί που στην ουσία προσπαθούσαν να αλλάξουν το διεθνές περιβάλλον, μέσω εδαφικής, πολιτικής και οικονομικής επέκτασης. Αντίθετα, οι Βυζαντινοί και οι Τούρκοι στο γεωγραφικό υποσύστημα της Μικράς Ασίας, αρέσκονταν στη σταθερότητα και στην κατάσταση ισορροπίας που αυτό βρισκόταν, αφού και οι δύο δρώντες δεν θεωρούσαν επικερδές να προβούν σε αλλαγές αυτού,

αφού δεν ανέμεναν κάποιο καθαρό κέρδος. Ακόμη και οι δύο εκστρατείες του Ρωμανού και του Μανουήλ κατά των Τούρκων το 1071 και 1176 αντίστοιχα, αποτελούν μικρές εξαιρέσεις και δεν ανατρέπουν τη ρεαλιστική οπτική γωνία υπό την οποία οι Βυζαντινοί δεν προσδοκούσαν σε καμία περίπτωση οφέλη μεγαλύτερα από τα κόστη.

(18) Το ότι οι Δυτικοί ήταν αυτοί που επεδίωξαν την αλλαγή του διεθνούς περιβάλλοντος, είναι απολύτως φυσιολογικό και επόμενο, καθότι σύμφωνα με τις τάσεις του ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού (κόστος/όφελος), εφόσον η ισχύς τους αυξανόταν, το κόστος αλλαγής του συστήματος και συνεπώς της επίτευξης των στόχων τους, μειωνόταν.

(19) Επίσης, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σχέση ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο κέρδος στο εσωτερικό καθεστώς των Δυτικών, αποτέλεσε τη σημαντικότερη πτυχή αναφορικά με τη διεθνή πολιτική αλλαγή που επιχείρησαν, επειδή η επέκτασή τους και τα συμφέροντα διαφόρων ισχυρών ομάδων (Ενετών εμπόρων) ήταν συμπληρωματικά μεταξύ τους και επέφεραν μία έντονη ώθηση για να προσπαθήσουν να αλλάξουν το διεθνές υποσύστημα που εξετάζουμε. Όμως, πέραν του οικονομικού κινήτρου, οι Δυτικοί χρησιμοποίησαν και τα κίνητρα της θρησκείας (εναντίον των Μουσουλμάνων που απειλούσαν τους Αγίους Τόπους και των Βυζαντινών που τους θεωρούσαν σχισματικούς μετά το 1054) κυρίως, αλλά και της πολιτικής ιδεολογίας, προκειμένου να επιτύχουν τη συνέργεια για το κοινό καλό.

(20) Έτσι λοιπόν, το διεθνές περιβάλλον του Βυζαντίου βρίσκεται σε μια κατάσταση ανισορροπίας, καθώς η Δύση ως ένας από τους ισχυρότερους δρώντες δεν ήταν ικανοποιημένη με τις υπάρχουσες εδαφικές, πολιτικές και οικονομικές ρυθμίσεις. Ο παράγοντας που αποσταθεροποιούσε το διεθνές περιβάλλον, ήταν η τάση αλλαγής της ισχύος των τριών σημαντικών δρώντων με διαφορετικό ρυθμό, λόγω των πολιτικών, οικονομικών και τεχνολογικών εξελίξεων, που ελάμβαναν χώρα στη Δύση. Αυτό οδήγησε το διεθνές περιβάλλον που εξετάζουμε (του Βυζαντίου) σε κρίση, η οποία αν και καταβλήθηκε προσπάθεια από τους δρώντες να επιλυθεί με ειρηνική διευθέτηση (μέσω της διπλωματικής οδού) της συστημικής ανισορροπίας, εντούτοις ο μηχανισμός της πολεμικής σύγκρουσης ήταν αυτός που καθόρισε ποιος από τους δρώντες, θα κυριαρχούσε και θα κυβερνούσε.

(21) Τελικά, ο θεμελιώδης τύπος από τους τρεις που χαρακτηρίζουν τη μορφή αλλαγής ενός διεθνούς συστήματος κατά τον Giplin⁹⁸ και έχει εφαρμογή στο διεθνές περιβάλλον του Βυζαντίου, είναι αυτός της αλλαγής του συστήματος (περιβάλλοντος), αφού πρωτίστως διακρίνεται μια σημαντική αλλαγή στη φύση του συστήματος, η οποία συντελείται με την παρακμή και την πτώση στην ουσία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, δεν θα ήταν άστοχο να επισημάνουμε και τη συστημική αλλαγή που συντελείται στο πλαίσιο του βυζαντινού περιβάλλοντος, αναφορικά με την αλλαγή στην κατανομή ισχύος λόγω της στρατιωτικής και οικονομικής ικανότητας των Δυτικών, αλλά και στην ιεραρχία του γοήτρου, λόγω της

⁹⁸ Robert Giplin, Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική, (Αθήνα: ΠΟΙΟΤΗΤΑ, 2007, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος - Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος), σ.33-86

αντίληψης των Δυτικών αλλά και των Τούρκων για την ανικανότητα ή απροθυμία των Βυζαντινών να χρησιμοποιήσουν την ισχύ τους.

(22) Η μεταφορά των βαρών⁹⁹ είναι η κύρια εναλλακτική επιλογή μιας απειλούμενης μεγάλης δύναμης, απέναντι στο διπλωματικό ελιγμό της εξισορρόπησης. Στην προκειμένη περίπτωση των Σταυροφορικών εισβολών στη Μικρά Ασία, το Βυζάντιο μεταφέρει τα βάρη, αφήνοντας το σελτζουκικό σουλτανάτο να σηκώσει το βάρος της σύγκρουσης με τους Σταυροφόρους (Α΄ και Β΄ Σταυροφορία), ενώ το ίδιο παραμένει θεατής. Το Βυζάντιο αναγνωρίζει απόλυτα την ανάγκη να εμποδίσει τους Δυτικούς να αυξήσουν το μερίδιό τους επί της διεθνούς ισχύος και προσπαθεί να αναθέσει αυτό το βαρύ έργο στους Σελτζούκους οι οποίοι απειλούνται εξίσου από τις Σταυροφορίες. Οι Κομνηνοί που βλέπουν ότι απειλούνται, λαμβάνουν μέτρα, προκειμένου να διευκολύνουν τη μεταφορά των βαρών. Κατ' αρχήν, επιδιώκουν καλές διπλωματικές σχέσεις με τα σταυροφορικά κράτη, δεν κάνουν τίποτα για να τα προκαλέσουν και τους παρέχουν διευκολύνσεις και βοήθεια κατά την είσοδό τους στη Μικρά Ασία, ώστε να επικεντρωθούν στους άπιστους Μουσουλμάνους, οι οποίοι προορίζονται να σηκώσουν τα βάρη. Σε τελική ανάλυση ο στόχος των Βυζαντινών που μεταφέρουν τα βάρη, είναι η αποφυγή σύγκρουσης με τα Δυτικά στρατεύματα. Παράλληλα οι Βυζαντινοί, καχύποπτοι όπως πάντα με τους Δυτικούς, ενισχύουν και οικοδομούν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις για τη δική τους άμυνα, ώστε να μετατραπούν σε δύσκολο στόχο, δίνοντας έτσι κίνητρο στους Σταυροφόρους να επικεντρώσουν την προσοχή τους στους Σελτζούκους που

⁹⁹ John Mearsheimer, *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, (Αθήνα: ΠΟΙΟΤΗΤΑ, 2007, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος – Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος – Ηλίας Κουσκουβέλης), σ. 330-333

προορίζονται να σηκώσουν τα βάρη. Ένας λόγος λοιπόν παραπάνω, είναι ότι δεν εμπιστεύονται καθόλου τους Δυτικούς και δεν μπορεί να είναι απολύτως σίγουροι ότι τελικά δεν θα καταλήξουν να σηκώσουν αυτοί τα βάρη, οδηγούμενοι να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τον αντίπαλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Βρυώνης Σπύρος, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996)
- Γλύκατζη Αρβελέρ Ελένη, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, (Αθήνα, Ψυχογιός, 1992)
- Κολιόπουλος Κωνσταντίνος, Η Στρατηγική σκέψη από την αρχαιότητα έως σήμερα, (Αθήνα: Ποιότητα, 2011)
- Κομνηνή Άννα, Αλεξιάς (Αθήνα: Άγρα, II τόμος, Μετάφραση: Σιδέρη – Αλόη, 1995)
- Λούγγης Τηλέμαχος, Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1989)
- Μαυρόπουλος Παναγιώτης, Εισαγωγή στη θεωρία του πολέμου και της στρατηγικής, (Αθήνα: 2012)
- Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική – 6^{ος} – 11^{ος} αιώνας, (Αθήνα: Ποιότητα, 2000)
- Πλατιάς Αθανάσιος, Θουκυδίδης: Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική, (Αθήνα: Εστία, 2000)
- Πλατιάς Αθανάσιος - Κολιόπουλος Κωνσταντίνος, Η Τέχνη του Πολέμου του Σουν Τσου, (Αθήνα: Δίαυλος, 2015)
- Στρατιωτική Οργάνωση και Πολεμική Τέχνη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2012)

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Cahen Claude, Pre-Ottoman Turkey, (Νέα Υόρκη: Taplinger, 1968)
- Haldon John, Warfare, State and Society in the Byzantine World, (Λονδίνο: UCL, 1999)
- Keith Hopwood “Nomads or Bandits? The pastoralist/sedentarist interface in Anatolia”, στο Bryer Anthony & Ursinus Michael, Manzikert to Lepanto – The Byzantine World and the Turks, (Amsterdam: Hakkert, 1991)
- Lindberg David, The Beginnings of Western Science, (University of Chicago, 1992)

- Ralph – Johannes Lilie, “Twelfth century Byzantine and Turkish states”, στο Bryer Anthony & Ursinus Michael, Manzikert to Lepanto – The Byzantine World and the Turks, (Amsterdam: Hakkert, 1991)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

- Angold Michael, Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, (Αθήνα: Παπαδήμα, Μετάφραση: Καργιανιώτη Ευαγγελία, Επιμέλεια: Αγαπητός Παναγιώτης, 2004)
- Giplin Robert, Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική (Αθήνα: ΠΟΙΟΤΗΤΑ, 2007, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος - Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος)
- Haldon John, Οι Πόλεμοι του Βυζαντίου, (Αθήνα: Τουρίκη, Μετάφραση: Νίκος Πρωτονοτάριος, Επιμέλεια: Μάριος Μπλέτας, 2004)
- Luttwak Edward, Η Υψηλή Στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, (Αθήνα: Τουρίκη, Μετάφραση: Μπλέτας Μάριος, 2009)
- Mango Cyril, Βυζάντιο – Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Μετάφραση: Δημήτριος Τσουγκαράκης, 2007)
- Mearsheimer John, Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων, (Αθήνα: ΠΟΙΟΤΗΤΑ, 2007, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος – Επιμέλεια: Παναγιώτης Ήφαιστος – Ηλίας Κουσκουβέλης)
- Nicolle David, Η κατάληψη του Βυζαντίου και της Ν.Α Ευρώπης, 1000-1568, (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψη, Μετάφραση: Παπαθανάσης Ηλίας, 1995)
- Nicolle David, Η Βενετική Αυτοκρατορία 1200 -1670, (Αθήνα: Αψίδα, Μετάφραση: Μάριος Μπλέτας, 1996)
- Nicolle David, Οι Σταυροφορίες, (Αθήνα: Αψίδα, Μετάφραση: Πρωτονοτάριος Νίκος, 1996),
- Nikol Donald, Βυζάντιο και Βενετία, (Αθήνα: Παπαδήμα, Μετάφραση: Μουτσοπούλου Χριστίνα, 2004)
- North Douglass, Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία, (Αθήνα: Κριτική, Μετάφραση: Ακριβή Αλεξιάδη, Επιμέλεια: Θέμις Μίνογλου, 2000)
- Norwich John Julius, Σύντομη Ιστορία του Βυζαντίου, (Αθήνα: Γκοβέστη - Β΄ Έκδοση, Μετάφραση: Κωστέλενος Δημήτρης, Επιμέλεια: Στεργιόπουλος Ευάγγελος, 1999)
- Toynbee Arnold, Το Δυτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, Μετάφραση: Πάρτσος Παναγιώτης, 2003)

- Liddell Hart Basil, Στρατηγική της Έμμεσης Προσεγγίσεως, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, Μετάφραση:Γεωργαντάς Κωνσταντίνος, 1995)